

Nomadi norosti na poti mimo norišnic in zaporov

Potopis kot so ga s pomočjo drugih zapisali Andreja, Neja in Vito

Ideja je nastala med kampanjo za uporabnike projekta IF (eksperiment neposrednega financiranja socialnovarstvenih storitev; Flaker et. al., 2011: 206–207). Problem je bil, da udeležencem eksperimenta potem, ko je bil končan, niso hoteli več plačevati denarja, ki bi jim zagotovil, da bi lahko samostojno in dobro živeli še naprej. Glavni cilj kampanje je bil, da uporabniki projekta ta denar in storitve ohranijo. V kampanji se je zgodilo dvoje. Videli smo, da je javni pritisk učinkovit, videli pa smo tudi, da je inertnost, brezbriznost odgovornih in torej potreba po spremembah velika.

Velika je tudi razlika med deklariranim in dejanskim, pa med tem, kar obstaja po svetu in pri nas. Na predavanjih duševnega zdravja v skupnosti študenti velikokrat sprašujejo, zakaj pri nas ni tistega, o čemer se učimo, kar vidimo na ekskurzijah v Trstu, kar je zapisano v mednarodnih deklaracijah, pa tudi v nacionalnih programih. Za študentke, ki so se vključile, je bil Iz-hod način, kako osmisлити svoj študij, kako ne zgolj stati ob strani in nekaj narediti. Za večino je bil pohod izraz nezadovoljstva nad tem, kar obstaja, in želje, da bi bilo drugače. Predvsem pa, da bi ljudje živeli zunaj ustanov. Sprememba, mala revolucija.

Ideja Iz-hoda je torej bilo iskanje odgovora na vprašanje, zakaj je dezinstucionalizacija pri nas zastala, predvsem pa spodbuda, da se dezinstucionalizacija nadaljuje.

Kampanja za IN

Eksperiment neposrednega financiranja je bil pilotni projekt, ki je manjšemu številu ljudi (15) v Sloveniji zagotovil neposredno plačevanje storitev v skupnosti. Uporabniki, ki so se udeležili projekta, so torej neposredno na svoj bančni račun prejeli denar za plačilo storitev, ki so jih potrebovali za samostojno življenje. Čeprav je projekt prinesel veliko pozitivnih sprememb v življenju uporabnikov, so ga ves čas spremljali pomisleki, očitki in dvomi o neposrednem financiranju in posledično tudi dvomi o uporabnikih in raziskovalcih (Flaker et. al. 2007, Flaker et. al. 2011).

Ob koncu leta 2009 se je projekt končal. O usodi uporabnikov po končanem projektu na ministrstvu niso veliko razmišljali. Ker smo želeli preprečiti najhujši scenarij, v katerem bi uporabniki ostali brez vsakršnih sredstev, smo se odločili

sprožiti medijsko kampanjo. Za večino uporabnikov bi ustavitev neposrednega financiranja pomenila, da bi morali v zavod, saj doma ne bi dobili dovolj podpore za samostojno življenje, drugim pa bi se kakovost življenja drastično poslabšala.

Študentke četrtega letnika Fakultete za socialno delo so skupaj z uporabniki in raziskovalci projekta zagnale kampanjo. V njej smo organizirali okroglo mizo o neposrednem financiranju, objavili članek, radio in televizija sta poročala o uporabnikih projekta. Na koncu smo se skupaj z uporabniki udeležili projektne sveta, kjer so uporabniki pozvali predstavnike ministrstva in projektne sveta, naj njihov položaj uredijo tako, da bodo lahko še naprej prejeli sredstva in ostali doma.

Kampanja je bila uspešna, saj so shemo neposrednega financiranja za uporabnike projekta podaljšali. Hkrati pa smo videli, da to ni dovolj. Videli smo, da nam je s kampanjo uspelo zagotoviti življenje v skupnosti zgolj 15 ljudem, preostalih 22.000 pa jih še vedno živi po ustanovah. Članici skupine sta predlagali, da naredimo nekaj več, nekaj bolj odmevnega, kar bo spremenilo način zagotavljanja oskrbe pri nas in kar bo zagnalo dezinstucionalizacijo. Tako so sestanki kampanje počasi prešli v sestanke Iz-hoda, nekatere pobudnice kampanje so se umaknile, zraven pa so prišli novi ljudje in počasi se je začela oblikovati jedrna skupina Iz-hoda, v njej pa ideja, da to naredimo s pohodom poleti.

Najprej smo napisali manifest, ki je izražal naše zahteve in česa se lotevamo.

Priprave

Pohod smo pripravljali tako, da smo najprej zasnovali pot (morali smo vedeti, kako dolgo bo pohod trajal) in spisali manifest. Nato smo postavili spletno stran in se dogovorili glede organizacije. Za »ogrevanje«, da bi privabili ljudi in jih ozaveščali tako o načrtovanem pohodu kakor tudi že o problemih institucij, smo organizirali ulična dogodka v Ljubljani in Mariboru. Enega 1. aprila, na dan norosti.

V sklepnih fazah priprav smo se posvetili organiziranju posameznih etap in dogodkov in organizaciji same karavane. Vzpostavili smo stike z ljudmi, ki jih poznamo v bližini različnih etap, ki bi nam lahko pomagali organizirati dogodke. Na vsaki etapi naj bi bila lokalna skupina, ki bi organizirala spremljajoče dogodke (okroglo mizo in kulturni dogodek), pa tudi prenočišče in hrano.

Stike je bilo treba vzpostaviti tudi z ustanovami. Ponekod so dogovori potekali gladko, drugod so se nas izogibali in smo jih vztrajneje klicali. V neki bolnišnici se je glavna sestra, ko smo jo klicali zaradi prenočišča in hrane (to urejajo glavne sestre), v resnični stiski, kako bi nas pogostila, na glas spraševala, ali nas bodo morali za tisto noč sprejeti kot bolnike (le tako bi namreč upravičili strošek gostoljubja).

Dogovorili smo se, kako bo potekala logistika na pohodu in kako bomo povabili stanovalce zavodov in kako jim bomo zagotovili oskrbo, če se nam pridružijo. Sestavili smo skupine za logistiko, oskrbo in lokalne skupine.

Zato, da bi si udeleženci pohoda, kakor tudi ustanove in lokalne skupine, lažje predstavljali, kako bo pohod potekal, smo sestavili opis poti.

Opis poti

Opis poti smo naredili kot nekakšen organizacijski manifest Iz-hoda. V njem smo opisali splošne značilnosti poti, kakšne ustanove bomo obiskali, kako bo potekala tipična etapa (zgodnje vstajanje, hoja do kosila, prihod v ustanovo, pogovor z osebjem, tematska diskusija, kulturna prireditve, sestanek za ozir in načrtovanje naslednjih dni). Določili smo glavne dogodke, tam, kjer se bomo zadržali dva dni, določili etape, kjer ne bo dogodkov. Predvsem pa smo zastavili načela in strukturo organizacije.

Materialna podlaga naše akcije je bila v gostoljubnosti in solidarnosti na eni strani, na drugi strani pa v javni odgovornosti ustanov, ki naj bi jih obiskali. Z drugimi besedami – računali smo, da ob svojem osnovnem vložku akcijo

MANIFEST IZ-HODA

Zakaj?

Slovenija je med najbolj institucionaliziranimi državami na svetu. Vsak stoti Slovenec je interniran v kakšni ustanovi bolj ali manj zaprtega tipa. V Sloveniji je namreč več kot 20.000 ljudi zaprtih v psihiatričnih bolnišnicah, splošnih in posebnih zavodih, zavodih za usposabljanje in drugih. Vsi, ki so izkusili dolgotrajno stisko zaradi bolezni, starosti, duševne stiske, drugačnosti od drugih, telesne ali duševne oviranosti, imajo le 50 odstotkov možnosti, da ostanejo zunaj ustanove. Ta možnost je bistveno manjša, če si reven, sam ali ekscentričen.

Totalne ustanove so *zločini miru*. Za vzdrževanje reda in miru je treba ljudi zaznamovati, odstraniti in zapreti v posebne disciplinske prostore. Sodišča za mirovne zločine pa ni.

Totalne ustanove ljudi odstranijo iz okolja, jih izolirajo, jim odvzamejo identiteto. Označijo jih, onemogočijo in izključijo. Zaprte ustanove so vir zlorab in ponižanja.

A vendar: v zaporih se ljudje ne poboljšajo, duševne bolnišnice ne zdravijo ... prav nasprotno, povzročijo omrtvičenje, nezainteresiranost in radikalen umik vase – hospitalizem, institucionalizem.

Zločin zapiranja je toliko večji, ker poznamo načine, kako ljudem pomagati brez zapiranja. Tudi tisti, ki potrebujejo največjo podporo, lahko živijo med drugimi.

Proces dezinstitutionalizacije je zapisan v večini mednarodnih in tudi nacionalnih dokumentov in deklaracij. Večinoma ga tudi izvajajo. Sramežljivo se je začel tudi pri nas. Začeli smo ustanavljati stanovanjske skupine, nevladne organizacije (1990). Lotili smo se preseljevanja iz posebnih zavodov. V pičlih štirih letih smo preselili v skupnost vsaj 400 stanovalcev (2001). Poskušali smo z neposrednim financiranjem storitev, začela se je spreminjati zakonodaja (nov Zakon o duševnem zdravju, priprava Zakona o dolgotrajni oskrbi).

A še vedno sta na vsakega človeka, ki je deležen podpore v skupnosti, dva zaprta. Število mest v institucijah raste, obseg skupnostne obravnave ostaja enak. Preseljevanje ljudi iz institucij se je ustavilo. Projekt individualnega financiranja je naletel na kup težav in različne oblike odpora. Psihiatri se, vključno z varuhinjo človekovih pravic, upirajo zagovornikom, ki jih na sramežljiv način uvaja Zakon o duševnem zdravju – kršil naj bi namreč *njihove* pravice. Zakona o dolgotrajni oskrbi in osebni asistenci čakata na uveljavitev že več let.

Ker tega ne moremo razumeti in se s tem ne moremo strinjati, smo se odločili, da bomo *dolgi pohod skozi institucije* (Gramsci, Dutschke) zamenjali z dejanskim *izhodom iz ustanov*.

Od 18. julija do 23. avgusta bomo obhodili vse psihiatrične bolnišnice in posebne zavode, nekaj zavodov za usposabljanje, domove za ostarele, za mladino in otroke, za tujce in druge v Sloveniji. Začeli bomo v Hrastovcu in končali v Ljubljani. Izhod bo dolg 700 kilometrov.

Zato:

- da bi opozorili javnost na obstoj ustanov za dolgotrajno zapiranje;
- da bi spodbudili ustanove k preobrazbi v človeku prijazne skupnostne službe;
- da bi povabili ljudi, ki živijo v ustanovah, da se nam pridružijo in preselijo v skupnost;
- da bi raziskali razloge, zakaj ustanove še vedno obstajajo;
- da bi spodbudili ljudi (tako strokovnjake kakor navadne državljanje), da sprejmejo povratnike iz ustanov in da ljudi ne pošiljajo več vanje;

- da bi pomagali tistim na oblasti, ki podpirajo dezinstitucionalizacijo in razvoj skupnostne oskrbe ter in kritizirali tiste, ki to zavirajo;
- da bi pripomogli k temu, da se zakoni, ki urejajo pomoč ljudem, napišejo, uveljavijo ali spremenijo.

Kako:

To si želimo narediti na povsem neinstitucionalen način, zgolj kot skupina državljanov, brez političnih pokroviteljev, finančnih donacij in sponzorstev. Naš pohod temelji na zaupanju v gostoljubje in solidarnost ljudi.

Pričakujemo, da:

- nas bodo sprejele ustanove in ponudile gostoljubje;
- da nas bodo sprejeli ljudje, ki jih bomo srečali na poti;
- da se bomo skupaj pogovarjali o vseh vidikih problemov zapiranja oziroma podpore.

Pridružite se nam lahko:

- na poti,
- na postankih,
- na internetu

(www.iz-hod.info, www.facebook.com/group.php?gid=370279478282).

Pomagate lahko:

- s tem, da se nam pridružite;
- da sprejmete ljudi Iz-hoda;
- da vplivate na politike in strokovnjake;
- da nam pomagate organizirati dogodke na postankih ali pa da se jih udeležite.

ŽELIMO SI POHODA PRIJATELJSTVA IN TOVARIŠTVA.

ZADEVA JE RESNA, A POHOD BO ZABAVEN.

TUDI TA POHOD BO DOLG, A VSAJ VEMO, KAM HOČEMO PRITI.

lahko izpeljemo s tem, da nas bodo ljudje po poti pogostili in nam pomagali, hkrati pa da nas bodo morale zaradi javne odgovornosti sprejeti tudi same ustanove (prenočiti in nahraniti, tudi deloma omogočiti prevoz). Izhod naj ne bi in tudi ni imel organizacijskega subjekta, ni ga organizirala nobena organizacija, društvo, pravna oseba. Na pot smo krenili kot skupina državljanov, ki se dogovarja in organizira sama in sproti, na podlagi teh načel. Računali smo na komplementarnost akcije pobudnikov in pohodnikov in tistih, ki nas bodo sprejeli, se z nami srečevali.

Osnovna organizacijska enota je bila pohodno jedro, ki se dnevno razdeli na tiste, ki hodijo, in tiste, ki peljejo opremo. Njih podpira »zaledje«, aktivisti in podporniki pohoda, ki so doma in urejajo stvari na daljavo, in pa lokalni odbori, ki naj bi organizirali sprejem na cilju posamezne etape. V jedrni skupini naj bi posebej poskrbeli za posamezne funkcije (logistiko, zagovorništvo – podporo pohodnikov, medije, spletno stran, film, dogodke, dokumentiranje). Taka organizacijska struktura je z večjimi odstopanji in prelivani tudi delovala.

Posebno pozornost smo namenili stanovalcem ustanov, ki bi se nam pridružili. To je bil velik cilj, pred pohodom pa tudi neznanka. Nismo vedeli, koliko ljudi se bo želelo priključiti in koliko podpore bodo resnično potrebovali. Predvidevali smo tudi, da se bodo nekateri želeli preseliti iz ustanov, kjer bivajo.

Mesec pred startom smo preživeli na telefonih in za računalniki. Z lokalnimi skupinami smo pripravljali posamezne etape, jih objavljali na spletu in Facebooku, reševali zaplete pri sodelovanju z ustanovami.

To je bilo tudi najbolj naporno. Pogajali smo se, naj nas sprejmejo vsaj na pogovor. Z vsemi, razen z vzgojnim zavodom v Planini in psihiatričnimi bolnišnicami (izjema je bila ormoška bolnišnica) smo se nazadnje dogovorili vsaj za obisk in pogovor. Najmanj težav smo imeli s posebnimi socialnovarstvenimi zavodi. Te smo po poslanem manifestu poklicali in se dogovorili, kdaj pridemo in koliko dni bomo pri njih.

Do 17. julija 2012 smo za približno polovico etap vedeli, kdo bodo udeleženci okroglih miz in kdo bo nastopal na kulturnih dogodkih. Druge pa smo nameravali organizirati po poti. In tako smo šli ...

Pot–opis etap Prolog: Hrastovec

Hrastovec je začetek Iz-hoda. Ničta etapa.

V Hrastovcu se je vse začelo: tabori, Odbor za družbeno zaščito norosti, stanovanjske skupine, tam se je začela dezinstucionalizacija. In se je tudi ustavila. Hrastovec je bil vedno zadnja postaja v sistemu socialnega varstva in duševnega zdravja. Zadnja postaja je postala naša prva postaja. V procesu dezinstucionalizacije. Tako je tudi zdaj. Ker je zadnja postaja, ima Hrastovec prav posebno vlogo v sistemu. Na prvem taboru se je zanj uveljavila metafora, da je črna luknja. Temno telo v vesolju institucij, ki vpliva na ves sistem. Ključna točka, ki vpliva na ves sistem discipliniranja v Sloveniji.

Sistem duševnega zdravja temelji na dejstvu, da je nekje prostor, v katerega te lahko pošljejo. Hrastovec je zadnji, deveti krog pekla koncentričnih krogov, je centripetalna sila, ki vleče tiste, ki ne zdržijo tempa vrtenja tega sveta. Hrastovec je potuha delavcem na zunanjih obodih – socialnim delavkam na centrih, šolah, splošnim zdravnikom, patronažnim sestram, da se za človeka ni treba potruditi, saj ga njegova lastna nedejavnost (ali napačna dejavnost) posrka v nižji krog: iz šole v posebno šolo, iz posebne šole v vzgojni zavod, iz njega v zapor ali norišnico, iz tega v zavod za usposabljanje ali pa v dom upokojujencev, potem v posebni zavod in na koncu v Hrastovec.

Hrastovec je imel dve priložnosti, da bi se iz »črne luknje« spremenil v »super novo«, da bi zablestel, eksplodiral in da bi ga razneslo po vsem vesolju. Prvič, ko smo prišli tja leta 1987 z mladinskim delovnim taborom. Drugič, ko so nas leta 2001 povabili, naj pomagamo pri velikih spremembah, ki so se obetale. Takrat se je napol posrečilo. Začeli smo delati spremembe. Skoraj polovica Hrastovčanov se je preselila ven. Izpraznili smo grad v Tratah, zaživele so majhne, večinoma stanovanjske enote, uvedli smo nove metode – individualno načrtovanje, analize tveganja, resnično timsko delo po oddelkih, ključne delavce, novo organizacijo. Osebe je začelo govoriti v jeziku »socialnega modela«. Ne le, da so začeli uporabljati drugačno terminologijo, začeli so dojemati sebe bolj kot zagovornike stanovalcev.¹

Ali se je proces v Hrastovcu ustavil zaradi prevelike vneme in pregrevanja? Ali zaradi nevztrajnosti in opustitvi boja, da bi se začeto nadaljevalo? Zaradi sle po oblasti nekaterih in nezmožnosti, da bi se drugi temu uprli? Zaradi premajhne podpore oblasti ali zaradi tihe (ne) moči gibanja, ki ga zares ob robu dogodkov nismo ustvarili? To so bila vprašanja, ki so se porajala ob prihodu v Hrastovec tistim, ki smo bili vpleteni v dogodke v Hrastovcu, in tistim, ki so jih tako ali drugače spremljali.

¹ Več o procesu dezinstucionalizacije v Hrastovcu v Flaker na strani 13.

Toda v tistem trenutku so bila druga vprašanja verjetno pomembnejša. Bili smo na začetku. Kako se bo zadeva odvila? Nismo vedeli. Lahko bo velik uspeh, lahko fiasko. Kako se bomo po poti razumeli, kako nas bodo sprejeli? Ali bo kdo od stanovalcev šel z nami? Bomo zmogli vse, kar smo si zastavili? Občutek je bil mešanica vznemirjenega pričakovanja, treme, malo prijeten, malo težek. Nekdo je rekel, da se je počutil, kot da bi hodili že en mesec. Tudi občutek ob sprejemu je bil dvojen. Na eni strani smo imeli občutek, da so nas prisrčno in prijazno sprejeli, na drugi, da je vse zrežirano in nadzorovano. Hrastovec ima veliko izkušenj s prireditvami, a vendar je bilo videti, da so se posebej pripravili. Bilo je gostoljubno, a gostoljubje ni bilo totalno in prisrčno. Ugotovili smo, da stanovalci niso nič vedeli. Niso jih obvestili, da prihajamo. Na oddelke udeleženci iz-hoda nismo smeli – bojda da ne bi motili zasebnosti stanovalcev.

Na prireditev in začetek iz-hoda je prišlo nekaj podpornikov (manj kot se jih je napovedalo na Facebooku), večinoma ljudje, ki so se nam pridružili tudi v nekaterih naslednjih etapah. To so bila prisrčna srečanja.

Začetna okrogla miza je po vsebini uspela (glej članek v tej številki *Kratka zgodovina dezinstucionalizacije v Sloveniji*). Začetek v Hrastovcu smo posvetili Zokiju (Zoranu Sedmaku), ki je nekaj tednov pred začetkom pohoda preminil. Zoki je bil eden od vodij prvega tabora v Hrastovcu, ustanovitelj prve stanovanjske skupine, pomemben podporni član Stigme, promotor inovacij in dolgoletni predsednik. Altre. Predvsem pa je bil človek, eden redkih, ki v pehanju za denar in skrbi za obstoj društva niso izgubili kompas človečnosti.

Okrogle mize so se poleg pohodnikov udeležili gostje, nekaj osebja, pa tudi nekaj stanovalcev. Z ministrstva za zdravje je prišel nekdanji direktor Urada za invalide in bolnike, Luj, bila je tudi predstavnica ministrstva za delo, družino in socialne zadeve Katjuša. Oba sta izrazila podporo iz-hodu in dezinstucionalizaciji. Z ministrstva za socialne zadeve so napovedali novosti, ki naj bi jih prinesla nova socialna zakonodaja. Omo-

gočila in podprla naj bi življenje v skupnosti. Po novem letu naj bi ljudje, ki živijo v zavodih, imeli večje denarne prejemke, večje subvencije za stanovanja.²

Uporabniki (Nika) in svojci (Edo) so opozorili na izključenost ljudi v ustanovah, pa tudi v stanovanjskih skupinah. Želijo si več podpore v skupnosti, več samostojnih stanovanj in kriznih timov. Iz-hod je prišel ravno ob pravem času, med uvajanjem zastopnikov na področju duševnega zdravlja in koordinatorjev obravnave v skupnosti. Oblikovali smo jasno sporočilo, da je treba pospešiti dezinstucionalizacijo, saj so v igri ljudje!

Vzdušje okrogle mize je bilo sicer dobro, a je vseeno malo spominjalo na institucionalne ceremonije. Ni bilo toliko žara in zavzetosti, kot smo ga bili kdaj v Hrastovcu vajeni. Pomembnost so dogodku dali novinarji. Nekaj jih je prišlo, še zlasti oddaja na Valu 202 je bila zelo udarna.

Tudi popoldanska prireditev je spominjala na podobne prireditve v zavodih. Stanovalci so prišli, seveda, saj je v taki ustanovi vsaka stvar, ki se dogaja mimo ustaljenih rutin, nekaj vznemirljivega (vsaj na oddelku ni treba biti). Plesali smo in se zabavali. Roza, ki je bil ena od zvezd večera in je pred leti že v Hrastovcu nastopal, celo pripravil performans stanovalcev za shod v Mariboru, je rekel: »Ples je name naredil največji vtis. Stanovalci so plesali, da bi jim dali kaj denarja.« Stanovalci, še zlasti v Hrastovcu in podobnih ustanovah, nimajo kaj izgubiti, če »feh-tajo«, samo pridobijo lahko. Prireditve so zanje taka dejavnost, kjer lahko »združijo prijetno s

² Takrat nismo vedeli, kakšne bodo posledice nove zakonodaje. Zneski, ki naj bi bili res višji od sedanjih, so se bistveno zmanjšali in ne omogočajo, da bi ljudje samostojno živeli. Je pa nova zakonodaja ukinila cel kup pravic različnim skupinam upravičencev in globoko posegla v logiko socialne države, socialne delavce pa spremenila v socialno birokracijo in policijo. Za kritiko te zakonodaje in opis protestov proti njej glej: Flaker, V., @ Boj za (2012): *Direktno socialno delo*. Ljubljana, *cf. Kakšne posledice prinaša nova socialna zakonodaja v življenje starih ljudi, opisuje Mali v prispevku tej številki: *Socialno delo s starimi ljudmi in nova socialna zakonodaja*.

koristnim«. Vsekakor je bila prireditev v različnih pogledih pomemben dogodek. O tem priča tudi naslednji dogodek: »Neka stanovalka Hrastovca se je bala po stopnicah navzdol do atrija, kjer je bil koncert. Dol je hotela iti po riti, pa ji niso pustili, in potem se je drla na ves glas. Na koncu je vseeno prišel prijazen tehnik in ji le pomagal, da je šla dol po riti.«

Nastopajoči Matjaž Pikalo, s svojo prijazno ironijo, Rukola z dekliniško zagnanostjo, Center za dehumanizacijo, stari znanci Hrastovca in predvsem Trat s svojo udarnostjo in Roza s svojo prešernostjo so dvignili razpoloženje precej nad raven ceremonij. Borut je komentiral: »Kot ena pesem ... ritem se je stopnjeval, da smo se na koncu našli ...« Nastal je dogodek, s katerim smo se otresli živčnosti in dobili potrditev, da gremo v pravo smer. Nika je rekla, da bo pohod imel smisel, če bomo na naslednjih postajah naredili vsaj kaj takega. »Ljudje, ki živijo v takih ustanovah, so večinoma kul in se znajo zabavati. Škoda, da jih ne srečujemo tudi drugače, na feštah, na katerih smo vsi,« je ugotavljala Monika.

Med nastopajočimi je bil tudi Franc Volk, pesnik. Njegov nastop je bil kot vedno energičen in zabaven. Tiste, ki ga poznamo, je ganilo ozadje. Franc je bil namreč dolga leta stanovalec Hrastovca, nazaj v Ljubljano se je preselil 1992, v prvo stanovanjsko skupino. Šele pred kratkim se je po sedemnajstih letih življenja na prostosti vrnil v Hrastovec. Altra, še zlasti pa Andreja iz Altre, si je dolgo prizadevala, da bi zagotovili vse storitve tudi v Ljubljani, ki jih je zdaj, kot star človek potreboval. Tudi za Franca zakon o dolgotrajni oskrbi zamuja. Tik pred smrtjo se je moral vrniti v Hrastovec, čeprav je večkrat dejal, da raje vidi, da zapelje čezenj tovornjak, poln peska, kot da bi šel nazaj. Umril je naslednjo zimo – kot smo na pogrebu ugotavljali – kot pesnik in svoboden človek. »Slava padlim borcem!« pravi na koncu ene udarnejših pesmi, ki se začne takole: »Kako si kaj? Srednjeevropsko!«.

Prva etapa: Hrastovec-Blaguško jezero

Dolžina etape: 22,2 km
Skupaj prehojenih 22,2 km

Zvečer in ponoči smo bili večinoma nestrpni in vznemirjeni, kako bo naslednji dan. Spali smo slabo. Prvo noč iz-hoda tudi pozneje navadno nihče od novih udeležencev ni dobro spal.

Prvo jutro se ni bilo težko zbuditi. Jutro je bilo mlado in lepo. Julija so jutra idilična. Svitanje in napoved sončnega vzhoda, svežina, ki prežene zatohlost grajske dvorane, kjer smo spali. Obet podviga v naslednjih tednih. Pohod se je končno začel. Res smo hodili, ne le govorili, kako bo pohod potekal. Iz-hod smo začutili v nogah. Nervozo in vznemirjenost prejšnjega dne smo iz-hodili.

Naslednja ustanova na naši poti je bil sicer zavod v Lukavcih. Ker pa je do Lukavcev skoraj 40 kilometrov, smo prvi dan šli do Blaguškega jezera, kar je malo več kot pol poti, preostanek pa smo prehodili v drugi etapi. Od Hrastovca smo se povzpeli do obronkov nad Voličino, šli mimo stanovanjske skupine (ki je še trdno spala) in se po vijugasti cesti spustili v Lormanje. Tam smo prečkali avtocesto, reko avtomobilov in ljudi, ki se nekam nesmiselno vali v obe smeri. Stati na nadvozu nad avtocesto je posebno dober občutek – občutek nadmoči se meša z občutkom nenehnega gibanja pod teboj, občutek moči lastnih nog, ki je nasproten sedenju v avtu, ki te pelje kar nekam. Ob potoku, mimo lenarških predmestnih hiš, do Radehovskega jezera in na cesto v Radehovo. Pogled na tri cerkvene stolpe Sv. Trojice je očarljiv. Odločitev, da bomo ubrali bližnjico čez polje in mimo jezera pod Trojico, se je pokazala za napačno. Blodili smo med polji, preskakovali jarke in električne pastirje. Če je kdo od moških pri tem nasedel, je dobil »električna jajca«, zelo neprijeten občutek, a, še zlasti za ženski del ekipe, zelo zabaven dogodek. Na polju smo srečali skupino mladih, ki so 'za prakso' pobirali zelenjavo. Zanimalo jih je, od kod prihajamo – iz Hrastovca, in jih povabili na koncert. Kot večina ljudi iz okolice so dobro vedeli,

kaj pomeni Hrastovec. V Trojici smo si privoščili zajtrk, v Cankarju, kot se imenuje bife oz. gostilna (v Trojici je Cankar napisal Lepo Vido). Ponošni, ker je bil z nami pravi literat – Roza, smo že malo utrujeni sedli. Taki počitki so se tudi pozneje izkazali kot priložnost, da popijemo prvo kavo ali čaj, kaj pojemo in tudi da se skupaj pogovorimo. Ko smo hodili, smo se namreč večinoma pogovarjali v pari, sede se je pogovarjala cela skupina. Zato se je počitek nemalokrat zavlekel in iz Trojice smo nadaljevali pot proti Cerkvenjaku po že kar vročem soncu. Zato v Cerkvenjaku še en počitek, pogovor in veliko tekočine. Zadnjih pet kilometrov smo prehodili že v opoldanski vročini, pot se je začela vleči in kopanje v jezeru je bilo za nekatere odrešilno.

Še ko smo se kopali, nas je prišel iskat kombi iz Hrastovca, čakali so nas opravi drugi dela dneva. Prvi dan smo namreč imeli uvodno ceremonijo za ves pohod, pogovori z osebjem in stanovalci, okrogla miza o medikamentalizaciji družbe pa so bile naloge za drugi dan Hrastovca.

V pogovoru z osebjem nas je najbolj zanimalo, zakaj ne nadaljujejo dezinstucionalizacije, zakaj se je vse ustavilo, zakaj stvari ne tečejo v smer spreminjanja Hrastovca v skupnostne službe. Odgovorili so, da je bilo delo, ki so ga opravili v zadnjih nekaj letih, zelo naporno, utrudili so se in niso zmogli več. Demotivira jih tudi to, da so preseljevali stanovalce nepremišljeno. Čeprav so vedeli in se trudili, da med ljudmi, ki so se preselili, ne bi prevladovali tisti, ki so bolj samostojni, bolj živahni, se je zgodilo, da so »pobrali smetano« in je v zavodu ostal »zoc«, pretežno ljudje, ki potrebujejo zelo intenzivno oskrbo. Njihova preselitev je težka naloga, ki vliva občutek nemoči. Tretja ovira so sredstva in zakonodaja. Hrastovec je celotno operacijo izvedel brez dodatnih sredstev, z denarjem, ki je sicer na voljo za oskrbo stanovalcev. Za ustvarjanje dodatnih služb in povezovanje s terenskimi službami, za angažiranje zagovornikov in ustvarjanje stanovanjskega sklada za preselitve bi zahtevalo več. Inovacije odpirajo področje, ki ni urejeno s pravili in zakoni. Brez pravne podlage je mogoče

začeti, težko pa nadaljevati. Zakoni urejajo dotok denarja. Pogovor je bil iskren in pošten, čeprav je bilo občutiti tudi nelagodje zaradi nedokončane naloge. Vedeli smo, da smo se izognili nekaterim bolj specifičnim temam. Trije razlogi, ki smo jim namenili pozornost, so resnični, a niso vsa resnica. O tem, zakaj Hrastovec ni zahteval ali kako drugače pridobil več sredstev, zakaj ni mobiliziral javnosti, da podpre nadaljevanje procesa, zakaj je zadovoljstvo nad doseženim premagalo željo po tem, da se dezinstucionalizacija izvede do konca, se nismo pogovorili. Glede tega so bili sogovorniki zadržani. Bilo je jasno, da ko se začeti proces ustavi, gredo stvari nazaj, ne naprej. Ko nehamo ustanavljati stanovanjske skupine in odpirati možnosti samostojnega življenja, začnejo stanovalci krožiti po zaprtem sistemu, ki spet postane disciplinski. Če nekdo ni »priden« v zunanji enoti, gre spet v grad. Ko ni mogoče uresničiti cilja osebnega načrta, da človek zaživi zunaj zavoda, ga je treba spet varovati na zaprtem oddelku.

Okrogla miza o medikamentizaciji sodobne družbe je dvignila vzdušje. Na njej so govorniki predstavili sociološki³, zdravniški in tudi uporabniški pogled na zdravila. Čedalje pogostejša uporaba zdravil in skokovito naraščanje predpisovanja (in dobička farmacevtske industrije) je očitno družbeni pojav, je postal del kulture, še bolj pa strukture, čeprav nismo prepričani o tem, kako zdravila delujejo, če sploh delujejo. Gre za *medikalizacijo* in *medikamentizacijo* družbe, še zlasti pa vsakdanjega življenja. Človeška stanja, ne samo stiske, čedalje pogosteje pojmujejo kot zdravstvena, medicinska, jih diagnosticiramo in se jih lotevamo z logiko zdravljenja, zdravljenje pa navadno pomeni tableto.

Pri predpisovanju zdravil, predvsem anti-depresivov, zdravniki navadno raje predpišejo zdravila tudi tistim, za katere niso prepričani, da kažejo vse simptome depresije. Razlog za to je medicinska stroka, ki jih uči, da antidepresivi

³ Glej v tej številki: Slatnar, B.: *Medikalizacija – medikamentalizacija družb poznega kapitalizma*.

pomagajo ljudem in zmanjšujejo stopnjo samomorov. Nekateri kazalci res kažejo, da različne preventivne akcije znižujejo stopnjo samomora, a tega ne moremo pripisati le zdravilom, delujejo namreč še drugi dejavniki.

Povečanje predpisovanja antipsihotikov je povezano tudi s tem, da jih je čedalje več na voljo. Zato potrebujemo tudi čedalje več diagnoz, saj se s tem širi število ljudi, ki jim predpišejo zdravila. Za vsako diagnozo naj bi imeli posebno zdravilo. Psihijatrija in medicina temeljita na predpostavki, da je človek stroj, ki ga lahko popravimo. Težava je v tem, da duše ne moremo popraviti. Zdravila so zgolj obliži na rane, vzroke je treba iskati drugje – v družbenih odnosih.

Izkušnje Hrastovca so pokazale, da se je uporaba zdravil zmanjšala, odkar delajo po socialnem modelu. V Hrastovcu so opazili štiri glavne razloge za to, da se je zmanjšala uporaba zdravil. Strokovni delavci so skupaj s stanovalci obiskovali psihiatre in se skupaj z njimi pogovarjali o zmanjševanju doze zdravil. Hkrati so stanovalce spodbujali, da sami sebe opazujejo in povedo, katera zdravila jim ustrezajo in katera ne. Dodatno je zmanjšalo porabo zdravil v Hrastovcu preseljevanje ljudi v stanovanjske skupine. Četrti razlog za zmanjšanje porabe zdravil je bil ta, da poskušajo težave premagati najprej sami, poskušajo z različnimi pristopi in timskim delom, šele na koncu se obrnejo na psihiatra.

Zdravila so prodajna roka neoliberalizma in neohedonizma. So zelo podobna denarju. So splošni ekvivalent zdravja, znanja in bolečine. Ko kondenzirajo kemijo, kondenzirajo tudi znanje, ki so ga razvijali v laboratorijih. Zdravniki so posredovalci in razlagalci tega znanja. Denar simbolizira zaupanje med ljudmi, zdravila pa sicer niso menjalno sredstvo, a vseeno vzdržujejo odnos med zdravnikom in stanovalcem, pacientom

Dezinstytucionalizacija ni v interesu farmacevtske industrije. Zanj je pomembno, da gredo zdravila v promet. V zavodih porabijo več zdravil, saj jih pogosto uporabljajo prav za pomiritev stanovalcev. Na drugi strani farmacija včasih podpira projekte dezinstytucionalizacije. Morda je

to le marketinški prijem, ali pa morda farmacija računa, da bo zunaj bolnišnic dosegla več ljudi. V skupnosti lahko prav zdravila ohranjajo neenakost odnosa med pacientom in zdravnikom, a je tudi uporabnik bolj avtonomen in lažje odkloni zdravila. Pri vsem skupaj je pomembno, da se z vprašanji uporabe zdravil začnemo ukvarjati tudi ljudje, ki nismo zdravniki. Danes se brez kemije skoraj ne da živeti. Pomembno je torej, da se ljudje naučimo živeti z zdravili in da raziskujemo učinkovanje zdravil v dialogu ter da priznamo ljudi, ki zdravila jemljejo, za izkustvene strokovnjake.

Na koncu je Bogo kot uporabnik navzoče pozval, naj vendarle psihiatrija in socialno delo sodelujeta. Uporabniki zahtevajo in potrebujejo oskrbo, ki jim bo blizu in ki bo vključevala tako zdravstveno kot socialno stroko. Da stroki vlečeta vsaka na svojo stran, najbolj škoduje prav uporabnikom.

Zvečer je bil spet koncert in ples. Tokrat so nastopili Rockheads – Nejčev bend, Igor Bezget, Monika pa je prvič zaplesala orientalski ples, zaigrala sta še dva dueta: Andrej in Polona ter Gabrijel in Barbara. Spet smo se imeli dobro, a je bil ta koncert mirnejši in krajši. Osebjem je stanovalce peljalo prej spat, pa tudi naš sestanek je bil krajši kot prejšnji večer. Glavna tema so bili Johnny, Ramiza, Zdravko in Sabrina, ki se nam bodo naslednji dan pridružili.

Ramizo in Zdravka smo nekateri dobro poznali že več let. Oba sta si že dolgo prizadevala, da bi se preselila iz Hrastovca v Ljubljano. Ramiza je že prej vedela za pohod, pa tudi to, da bomo na koncu prišli v Ljubljano, zato je bila že pripravljena, da gre z nami. Zdravka je Andreja povabila z nami. Pa ni hotel na pohod, hotel je v Ljubljano. Ko mu je razložila, da pridemo na koncu v Ljubljano, se je odločil, da gre. Johnnyja in njegovo posebno energijo smo takoj opazili, ni bilo težko začeti pogovora z njim. Rekel je, da je nekoč veliko hodil in da bo šel z nami.

Ko smo na dvorišču srečali direktorja in mu povedali, da bi šla Johnny in Zdravko z nami, je takoj naročil sestri, naj jima pripravi potovalki. Srečko (socialni delavec) je prevzel nalogo, da pokliče še skrbnike in uredi vse, kar sta potrebovala za pot.

S Sabrino je v Hrastovcu največ časa prežive-
la Nika. Med njima je nastala kar močna vez in
ko jo je vprašala, ali bi šla z nami, je bila takoj za
to. Šli sta na oddelek in pripravili prtljago. Ker je
morala počakati na dovoljenje staršev, se nam je
pridružila pozneje.

Druga etapa: Blaguško jezero-Lukavci

Dolžina etape: 14,7 km
Skupaj prehojenih 36,9 km

Ponovno bujenje ob štirih zjutraj. Tokrat smo na
dvorišču počakali še na Zdravka in Johnnyja. Do
Blaguškega jezera smo se pripeljali z avti in tam
začeli etapo proti Lukavcem. Druga etapa, četudi
ravninska je bila naporna, a vsaj sonce ni žgalo.
Nismo bili še utrjeni (nekateri so dobili prve žulje
in bolečine v tetivah), utrujalo pa je tudi vijuga-
nje ceste po ravnini. Zdravko je del poti hitel,
skoraj tekkel na čelu vrste, dobesedno je bežal,
bežal naprej, kot da bi hotel uiti dolgoletnemu
umiranju na obroke v Hrastovcu. Drugega dela
etape več ni zmožel, zato sta z Moniko v pri-
jetnem in preprostem baru ob cesti počakala,
da so ju iz Lukavcev prišli iskat. Po poti nas je
Johnny že prvi dan njegovega pohoda navdihoval
s pozitivno energijo. Opozarjal nas je na lepote
ob poti, občudovali smo lahko naravo, gozdove,
hribovje. Vse mu je bilo všeč in uspelo mu je
prepričati tudi druge, da smo uživali ob pogledih
na te lepote.

Lukavci so podobni Hrastovcu, za njim drugi
največji zavod v Sloveniji. Sicer nima takega slo-
vesa kot Hrastovec. Na eni strani zato, ker tam
niso uvajali takih sprememb, na drugi pa je manj
znan, saj je med vsemi posebnimi zavodi najbolj
na obrobju Slovenije. Kot se za vsak zavod pri
nas spodobi, je tudi ta lociran v gradu. Pozneje
so ob njem zgradili še nove prostore, da so lahko
sprejeli več ljudi.

Ko smo prišli v zavod, smo se razpršili, neka-
teri so se šli na oddelke pogovarjat s stanovalci,

drugi so ostali na pogovoru z osebjem. Osebjem
nam je pripovedovalo o spremembah, ki so jih
začeli uvajati v zavodu, odprli so tri bivalne eno-
te in jih nameravajo odpreti še več. Govorili so
tudi o podpori, ki so jo pri odpiranju prvih enot
dobili iz Hrastovca, in o novih spretnostih (indi-
vidualno načrtovanje, zagovorniška drža ključnih
delavcev), ki so se jih od njih naučili. Podobno
kot v Hrastovcu so nam tudi tu pripovedovali o
težavah z denarjem. Potrebujejo več denarja, da
bi lahko ves zavod preoblikovali v bivalne enote.
Želijo si sprememb, hočejo spremeniti zavod v
ustanovo, ki bo bliže ljudem.

Hrana je bila boljša kot v Hrastovcu, bilo je
je veliko, postregli smo si iz »ruskega bifeja«, na
voljo je bilo sadje. Zaposleni so jedli skupaj s
stanovalci, a večinoma v ločenih skupinah.

V pogovorih s stanovalci so hitro (Nika je
tako navezala stike s stanovalci) prišle na dan
zgodbe z oddelkov, o krajah na oddelkih, o željah
ljudi, da bi šli domov, da bi bili bliže svojcem.
Borutu so se po pogovoru s stanovalci zdeli vsi
njegovi problemi zelo oddaljeni. Zgodbe ljudi v
zavodih so težke, včasih jih je naporno poslušati.
Večinoma so žalostne zgodbe ljudi, ki so izgubili
večino stvari v življenju, in so zgodbe ljudi, ki se
spominjajo časov, ko so bolje živeli. Pogosto so
tudi zgodbe ljudi, ki so izgubili upanje, da bo
kdaj bolje. Dobili smo občutek, da tu živita dve
skupini ljudi: prvim je zavod všeč in bi tu radi
ostali, drugi pa hočejo domov.

V Lukavcih se nam je pridružila Marina, ki
ji je tam sicer všeč, mikalo pa jo je, da se nam
pridruži vsaj za del poti. Pričakovala je nekaj
posebnega, dobre počitnice in druženje z ljudmi,
ki niso iz zavoda.

Tema popoldanske okrogle mize je bil predlog
zakona o dolgotrajni oskrbi. Razen nas, ki smo v za-
vod prišli peš, in delavec zavoda, ni bilo nikogar. To
lahko razumemo kot znamenje, da sicer pomembna
tema nikogar ne zanima, ker vedo, da zakona ne
bomo sprejeli, ali pa je posledica tega, da so Lukav-
ci zelo daleč stran in tja tako ali tako nihče ne pride.

Dolgotrajna oskrba je pomembna tema. Z no-
vim stebrom socialnega zavarovanja bi spremeni-

li marsikaj. Denar za dolgotrajno oskrbo namreč zdaj prihaja na eni strani iz zdravstvene blagajne, na drugi pa od ljudi in socialnega varstva, iz proračuna, kot socialni korektiv. Torej je dolgotrajna oskrba bolezen, če nimaš dovolj denarja, je pa miloščina. Enotna blagajna bi prisilila socialne in zdravstvene delavce, da delajo po skupni doktrini. Ta pa bi se z novim sistemom morala tudi nujno spremeniti – se premakniti iz zavodov med ljudi, zagotavljati storitve, ki so po meri ljudi, pri njih doma. Zavarovanje za dolgotrajno oskrbo bi prineslo tudi to, da bi ljudje (zavarovanci) lahko dobili neposredno denar za storitve in jih sami plačevali, še več, organizirali. Paradigmatski premik pa je tudi v tem, da osnova za izplačilo »zavarovalne premije« postanejo potrebe, ne pa delovna doba oziroma vplačani znesek, kot sicer velja pri zdravstvenem zavarovanju. Za zavode, kakršen je v Lukavcih, je nov sistem oskrbe, ki se napoveduje, izziv in hkrati grožnja. Izziv, ker bodo morali spremeniti metode dela, če se bo večina stanovalcev preselila iz zavoda, izziv nove organizacije in odnosov. Skrbi pa jih, kako se bodo v novem sistemu znašli. Upravičeno lahko domnevamo, da bo velik del ljudi (tako se je zgodilo marsikje, kjer so dolgotrajno oskrbo uvedli kot nov sistem) raje vzel denar in si organiziral oskrbo, kakor da bi živel v zavodu. Bojijo se tudi, da bo denarja manj. To je res mogoče. Državo za reformo dostikrat motivira varčevanje. Manj denarja za institucije pomeni lahko več denarja za ljudi. To je dobro. Če bi pa ljudje dobili premalo denarja, da si lahko kupijo ali organizirajo storitve (kot je zdaj z dodatki za tujo nego in pomoč), pa gre za genocid starih in drugih, ki potrebujejo organizirano in kontinuirano oskrbo.⁴

Medtem ko smo se pogovarjali o dolgotrajni oskrbi, sta Mici, Vitov sin, in njegov prijatelj Miha, delala grafite. Pografitirala sta stransko steno jedilnice, kjer je parkirišče strojev. Tako so določili vodilni, ker so se bali, kaj bosta naredila. Grafit je bil tako lep, da jim je bilo žal, da niso odredili kakšne-

⁴ Več o tem glej v tej številki v Rafaelič, A., Nagode, M.: *Predlog zakona o dolgotrajni oskrbi*.

ga bolj vidnega pročelja. Poslikala sta tudi avtomobila, ki sta nas spremljala (Andrejinega in Vitovega) s spektakularnima napisoma Iz-hod. Avta še vedno vozita, lastnika pa se jima kljub nameri, da bosta avto zamenjala, ne moreta odreči.

Družabno-kulturna prireditev je v bila primerjavi s hrastovškimi bolj priložnostne narave. Kljub poškodovani nogi je Monika tudi v Lukavcih plesala. Nejc in Grega sta imela krajši koncert. Vmes so tudi stanovalci deklamirali nekatere svoje pesmi.

Zvečer smo imeli zunaj pred zavodom sestanek. Načrtovali smo za naprej, si delili delo in se pogovarjali o vtisih. Ko je ura odbila deset, smo se zavedli, da sedimo pred totalno institucijo. Zaposleni v večerni izmeni so nas prijazno prosili, da se premaknemo noter, saj se ob tej uri zavod zaklepa. Občutki v Lukavcih so bili večinoma bolj prijetni kot v Hrastovcu. Zdelo sem nam je, da smo se z osebjem lažje pogovarjali, da je bilo bolj sproščeno. Bržkone pa je to deloma posledica prleškega gostoljubja in odprtosti, deloma pa tipična predstava, ki jo institucije rade uprizorijo (Goffmanove institucionalne ceremonije) za obiskovalce zavoda. Navsezadnje je tudi osebje veselo, če kdo popestri njihovo rutino, na obisk se pripravijo in naredijo iz tega praznik tudi zase. V Hrastovcu je bil del predstave tudi to, da so nam dali vedeti, da so deloma proti Iz-hodu, tukaj pa tega nismo čutili. Johnnyju je bilo tudi v Lukavcih tako kot v Hrastovcu všeč. Poznal je veliko ljudi iz Ormoža in po dolgih letih je spet igral kitaro. Ramiza se je pritoževala nad življenjem v zavodu. Tam nima svobode. Tudi Lukavcev jo je bilo strah, predvsem, da ji ne bi kdo kaj ukradel. Ganljivo je bilo opazovati, kako je osebje ravnalo z Ramizo, Zdravkom in Johnnyjem. Niso bili njihovi stanovalci, bili so gostje v zavodu. Ramiza, ki je na vozičku, je dobila svojo sobo in posebno pozornost, pa tudi drugi. Za osebje so bili hkrati oboje in nekaj vmes, z njimi niso mogli ravnati kot z svojimi stanovalci, težko pa so jih obravnavali kot navadne ljudi. Do njih so se vedli skoraj pretirano spoštljivo, nežno, a pokroviteljsko. Drugi smo spali v skupnem prostoru, na blazinah na tleh.

Tretja etapa: Lukavci-Ormož

Dolžina etape: 17,5 km
Skupaj prehojenih 55 km

Znova smo se prebudili v čudovito jutro. Hoditi zjutraj, ko sonce še vzhaja, je nekaj posebnega. Začutiš dan, ko se prebuja. V Cezanjevcih je jutro uredilo pokrajino in hiše prav v Cezanovi maniri – pravilno in lirično. Po klancu do Mekotnjaka in dol do železniške postaje, tam smo cesto zamenjali za železnico, da ne bi hodili med avti. Nekaterim je bilo hoditi po tirih strašljivo, nekateri pa smo podoživljali filme, kjer tiri vodijo junake na prostost, v boljše življenje. Resnici na ljubo, hoja po tirihi je malo bolj naporna, motili so nas kamni, železniške pragove pa postavijo tako, da se ravno za kakšen decimeter ne ujemajo s človeškim korakom. Nekateri smo komaj prišli do Ivanjkovcev. Prišli smo ravno tedaj, ko so začeli odpirati lokale, ustavili smo se na kavi in se spet predolgo zaklepetali. Iz Ivanjkovcev smo se povzpeli na obronke prleških gor. Postajalo je že vroče. V Litmerku nam je postregla s sadjem ženska, ki je, tako se je izkazalo, zdravnica splošne prakse. Slišala je za nas in nas podpira. Rekla je, da se kot zdravnica velikokrat sreča s težavami ljudi, ki so duševnega izvora. Pogreša konkretno podporo pri svojem delu in ve, da odhod v bolnišnico ni rešitev. Potrebovali bi strokovnjake, ki bi reševali konkretne zadeve na terenu. Bukov gozd v Dobravi nad Ormožem nas je rešil opoldanske pripeke, sonce se je prebijalo le v tankih žarkih skozi listje in ustvarjalo pravljčni občutek na meji nadrealnega – duševno zdravje v skupnosti listov in žarkov. Ko smo stopili iz gozda, smo imeli realnost kot na dlani – Ormož in njegova psihiatrična bolnišnica.

Ormoška bolnišnica je bila prva psihiatrična bolnišnica na naši poti. Bila je tudi edina bolnišnica, ki nas je bila pripravljena sprejeti in ki je dovolila organizirati okroglo mizo pri njih, to pa je bil tudi edini privilegij, ki smo ga iztržili. Vseeno pa nismo vedeli, kaj pričakovati, ko pridemo v Ormož.

V Ormožu nas je pričakala Saška. Skupaj z mladinskim centrom je organizirala okroglo mizo,

koncert in uredila prenočišče v srednji šoli. Mladinski center nas je zasul s hrano – naši strahovi, da bomo lačni, so bili odveč, bili smo siti do nosu.

Po kosilu smo šli v bolnišnico, najprej k Vesni v pisarno, da še pri njej preverimo, kako približno bo potekal dan. V pisarni pa smo se začeli pogovarjati o Bogovem pozivu v Hrastovcu, naj končno socialno delo in psihiatrija združita svoje moči in zagotovita uporabnikom tako oskrbo, kot jo potrebujejo. V tistem trenutku se nam je zazdelo, da vsi v skupini zelo različnih profilov ljudi – uporabnikov, socialnih delavcev in psihiatrinje – točno vemo, kaj hočemo doseči, kaj je duševno zdravje v skupnosti in da je nujno vključevati uporabnike. Takoj smo zapisali »Ormoško deklaracijo« (pozneje smo jo poslali na Ministrstvo za zdravje in Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve).

Saška je okroglo mizo »perfektno« pripravila. V bolnišnici je zbrala ljudi iz vseh koncev, ki lahko sodelujejo pri hospitalizaciji. Na okrogli mizi so sodelovali: predstavnik policije, predstavniki centrov za socialno delo, koordinatorke obravnave v skupnosti, svojci, zagovornik pacientovih pravic, psihiatrinja in nekaj udeležencev Iz-hoda. Občinstvo so bili v glavnem delavci bolnišnice, pa tudi drugi strokovnjaki, nekaj svojcev, uporabnikov pa ni bilo. Razprava je tekla predvsem o možnostih za delovanje brez uporabe prisile. Kot glavno orodje proti uporabi prisile se je izkazalo multidisciplinarno delo. Nujno je sodelovanje različnih strokovnjakov pri zagotavljanju oskrbe človeku, ko je v krizi. Pogovori in različne oblike sproščanja so orodja, ki lahko preprečijo marsikatero hospitalizacijo in uporabo drugih prisilnih sredstev.

Našteli smo celo vrsto alternativnih ukrepov, ki smo jih preizkusili pri nas in v tujini. Edo je povedal, kako lahko svojci pomagajo pri preprečevanju kriz. Ena zelo preprostih taktik, ki jih svojci lahko uporabijo, je, da se ne pripravijo z uporabnikom o njegovih glasovih, ampak ga preprosto pustijo pri miru. Vito je omenil, da so v Hrastovcu preprečili uporabo prisilnih sredstev tako, da so na oddelku zagotovili tudi v popoldanskem času strokovnega delavca. Ta je lahko situacijo pomiril in prisile niso uporabili. Odgovor na duševno krizo so tudi krizni

ORMOŠKA DEKLARACIJA

IZ-HOD

Ministrstvo za zdravje

prim. Janez Remškar, dr. med., generalni direktor direktorata za zdravstveno varstvo, predsednik Sveta za duševno zdravje

Pozdravljamo pobudo Društva uporabnikov Mostovi in drugih udeležencev Iz-hoda za povezovanje med zdravstveno in socialno stroko na področju duševnega zdravja.

Zavedamo se pomembnosti sodelovanja in vključevanja uporabnikov v izobraževanje in raziskovanje ter v procese načrtovanja, izvajanja in evalvacije storitev in služb na področju duševnega zdravja.

Predlagamo, da so uporabniki neposredno vključeni v upravljanje vseh javnih zdravstvenih in socialnih služb in zasebnih ustanov s koncesijo.

Predlagamo, da država podpre različne oblike združevanja uporabnikov, med drugim tudi samoizobraževanje in samoorganizirano izobraževanje (uporabniška univerza).

Predlagamo, da se podpre ustanavljanje in oblikovanje skupnostnih centrov za duševno zdravje, v katerih bodo sodelovali zdravstveni in socialni strokovnjaki ter strokovnjaki z izkušnjo.

Predlagamo, da se v najkrajšem možnem času oblikuje delovna skupina za pripravo in izvajanje pilotskega projekta skupnostne oskrbe na področju duševnega zdravja.

Ob postanku Iz-hoda v Ormožu

prof. dr. Vito Flaker

doc. dr. Vesna Švab

Nika Cigoj, univ. dipl. psih.

as. Andreja Rafaelič, univ. dipl. soc. del.

Ernest Fras

Borut Kočar

Ramiza Bajrić

Drugi udeleženci Iz-hoda

V vednost:

- Ministrstvo za zdravje
- Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve

timi, ki jih redko, a vendar uspešno uporabljamo tudi pri nas. Ravno tako poznamo izkušnje iz Trsta, kjer prisile in zapiranja ne uporabljajo. Naučili so se ravnati drugače, z uporabniki se pogovarjajo in jim poskušajo zagotavljati drugačne storitve. Okro-

glo mizo sta zaključila Vito in Vesna, ki sta prebrala Ormoško deklaracijo. Podpisali so jo tudi nekateri poslušalci in gostje okrogle mize.

Naši odmevi na okroglo mizo so bili zelo različni. Bilo nam je zelo všeč, da smo se v bolnišnici

pogovarjali o alternativah prisilnim hospitalizacijam, da smo govorili o rešitvah, ki so onkraj ozkega medicinskega pogleda. Redko se v bolnišnicah pogovarjamo o socialnem delu in o tem, da medicinsko osebje posluša socialne delavce. Res je, da je bila razprava mestoma dinamična in razgreta, imeli pa smo tudi občutek, da so nekateri tam sedeli, ker je bila to njihova obveznost, brez posebnega entuziazma. Odnos in besede bolnišničnega osebja na okrogli mizi so nas večkrat zmotili, razjezili, pa nismo nič rekli. Za tiste, ki so imeli izkušnjo z ormoško bolnišnico, je bil ponovni obisk precej čustven. Govorili so eno, izkušnje ljudi, ki so bili tam, pa kažejo čisto drugače. Monikino prijateljico so zvezali samo zato, ker se je zjokala, ko je ugotovila, kje je, in ni vedela, zakaj, stekla je za mamo, namesto pogovora, razlage, podpore, je dobila zvezane roke. Johnny pa je bil navdušen nad bolnišnico. Pravi, da se je povsem spremenila, odkar je bil nazadnje tam pred desetimi leti. Nimajo več rešetak. Vseeno pa se mu zdi žalostno, kako delajo z ljudmi. Skratka, večina ljudi, ki so doživeli nesrečno »čast« hospitalizacije v Ormožu, je povedala, da je prisila bolj med prvimi ukrepi kot pa med zadnjimi. Psihijatrija v Ormožu se ponša, da ima tim za skupnostno psihijatrijo. Vtis, ki smo ga dobili, je bil, da je to res le začetek, da vzpostavljajo stike z drugimi službami v skupnosti, razmišljajo o podpori po odpustu, so pa še zelo daleč od resničnega terenskega dela, od tega, da bi reševali stiske tam, kjer nastajajo.

Na koncertu smo bili že precej utrujeni, a polni vtisov. Takoj na začetku se je pokvarila feršterkarija. Nič zato, smo jo hitro popravili in nadaljevali s plesom. Plesati je bilo dobro, ritem je drugačen kot pri hoji. Pomembno se je bilo pogovoriti z ljudmi, ki so prišli na dogodek. Izrazili so podporo in zanimalo jih je, kaj se dogaja na psihijatriji in kaj bo z njo v prihodnosti.

Zvečer smo šli spat z dobrimi občutki. Navdušeni smo bili nad Saškino organizacijo, malo manj nad bolnišnico. Bili smo očarani nad tem, kako smo se ujeli in kaj zmoremo. Začetni dvomi so se razpršili. A spati nismo mogli povsem brez skrbi. Naša naslednja skrb je bila, kaj bo v

Mariboru. V bolnišnici so rekli, da nas ne bodo sprejeli. Če nam uspe privabiti dovolj medijev, ne bodo mogoče morali drugače obnašati do nas in nas sprejeti. Bomo videli čez dva dni, kaj bo.

Četrta etapa: Ormož-Ptuj via Dornava

Dolžina etape: 27 km
Skupaj prehojenih 81,4 km

Etapa prek Dornave do Ptuja je bila med najdaljšimi, vsekakor pa je bila najbolj vroča. Bil je eden tistih julijskih dni, ko pripeka neznosna vročina, ko je sonce povsod in se mu ne moreš skriti. Kolesarji bi rekli, da je bila ravninska etapa, kar pomeni, da ni nobenega gozda, sence, ampak hoja kar naprej. Že zjutraj se je začelo vse narobe. Prvič se je zgodilo, da smo zaspali. Nismo vstali ob štirih, kot je bilo načrtovano. Nika je imela, kot po navadi, nastavljeno bujenje na telefonu. Telefon je vztrajno zvonil, pa ga je Borut avtomatično, z nonšalantnim zamahom roke, izklopil.

Na pot nas je šlo manj kot prejšnje dni, nekateri so celili žulje in tetive, drugi pa tako ali tako niso mogli hoditi. Da ne bi hodili po cesti, smo kmalu za Ormožem ubrali »bližnjico« skozi gozd, ki naj bi nas vodila po obronkih Goric, kjer bi bilo vsaj malo sence. Jutranja rosa nas je osvežila, videli smo predmestne »vile« (ja, tudi Ormož ima predmestna naselja) na Handlu, potem pa je bilo naše pustolovščine konec, saj smo se spet znašli na glavni cesti pri Veliki Nedelji. Izvedeli smo, da pride novinarska ekipa Jane. Ker nas je bilo manj, kot bi se spodobilo za prispevek v časopisu, nas je bilo malo sram. Pa se je potem zgodilo tako, da smo se vsi: novinarji, hodci in tudi tisti, ki so se peljali, srečali v Cvetkovcih, na drugi jutranji kavi (prvo smo spili že v Veliki Nedelji), ob desetih, ko je bilo že zelo vroče in se je bilo prijetno hladiti v senci gostilne. Prišla je celo Sabrina iz Hrastovca. Ozračje pogovora je bilo sproščeno in zabavno. Ker smo morali na novinarje čakati, se je naš pohod še podaljšal. Dobra stran jutra

je bila, da smo poslušali oddajo o Iz-hodu na Valu 202, ki ga je Gorazd posnel že v Hrastovcu. »Prišla ura na 10.00, ko je bila na Valu 202 grupa Iz-hod. Jaz sem povedal, da sem bil v Indiji in sem ganjo kadil, v Hrastovcu tega ne smem, pa mi dajejo tablete. Kakšno svobodo smo prinesli mi v Hrastovec, vse je dihalo, cigarete so se delile, denar, koncert, kavice smo imeli, kolikor smo hoteli. Popolni duh svobode in življenja. Gorazd je totalno dobro to sestavil. Govorili so malo Zdravko, Ramiza, Vito, Vesna, Elvira, Sabina,« je prispevek opisal Johnny.

Pot smo nadaljevali po razbeljeni cesti, polni prometa. Iskali smo način, kako se mu izogniti po stranski cesti, ob železnici (tokrat manj po tiri), mimo železniške postaje v Zamušanih do Mezgovcev (dobro ime za naše počutje – naj pomeni mezgo kot združnjeno snov ali tovorno žival – počutili smo se tako). Od Mezgovcev do Dornave ni tako daleč, smo si mislili, a ravninske vasi se vlečejo, še posebej po julijskem soncu. Zdelo se je, da hodimo že ves dan.

Dornava je formalno drugačen zavod kot Hrastovec in Lukavci, uradno ime je Zavod za usposabljanje, delo in varstvo. V praksi to pomeni, da naj bi tam živeli večinoma mlajši ljudje z intelektualnimi ovirami. Tam živijo, hodijo v šolo in delajo. Ko odrastejo, naj bi šli v kakšen drug zavod, kot je Hrastovec, vendar jih pa v zadnjih letih veliko ostane v Dornavi. Tudi ta zavod je ogromen, saj v njem živi 420 stanovalcev.

Ko vstopiš vanj, se ti zdi kot Disneyland. Hišice, urejena trava, potke, kolesa ... Vse skupaj je preveč urejeno, da bi si človek lahko predstavljal svoje življenje tam. Pa tudi nobenega stanovalca ni bilo videti, da bi hodil okoli (veliko jih je bilo doma, ker so bile šolske počitnice). Tako urejeno in pravljlično je, da je že preveč in bi kar zbežal stran.

Ko smo prišli v Dornavo, se je polomija nadaljevala. Pričakal nas je direktor in morda še dve delavki s sokom. Sprejeli so nas ravno toliko, da nismo mogli reči, da nas niso. Naš odziv pa je bil še boljši. Pot se je zavlekla, okrogla miza bi se morala že začeti, hitro smo se malo poškopili po obrazu in sedli v »večnamenski« prostor. Na

okrogli mizi smo od utrujenosti in izčrpanosti od vročine skoraj vsi zaspali. Verjetno so si v zavodih predstavljali, da bo prišel Iz-hod in naredil totalno razdejanje, potem pa smo prišli in zaspali.

Na okrogli mizi smo govorili o možnostih in pomembnosti zaposlovanja, resničnega dela ljudi, ki imajo nalepke in so iz sveta dela izključeni. V zavodu je težko organizirati dostojno plačano delo. To lahko uspe le deloma. Ker mora zavod kot ustanova opravljati različne posle, lahko del dela prepusti stanovalcem. To tradicionalno že počne – marljive in delavne zaposli v kuhinji, pralnici, pa tudi na oddelku navadno stanovalci čistijo prostore, pomagajo pri serviranju hrane in celo pri negi negibljivih stanovalcev. A vse to poteka pod znamenjem »delovne terapije«, torej brezplačno oziroma v zameno za nekatere privilegije, ki so jih deležni pomočniki. Tako delo je mogoče pretvoriti v plačano delo (zavodi za t. i. »osnovno oskrbo« prejmejo denar). To je prvi korak, ki ga institucije v procesu dezinstucionalizacije lahko naredijo. Drugi pa je, da pridobijo naročila za dela, ki dejansko proizvajajo za trg. Tudi na tem področju imajo institucije še veliko možnosti, saj bi lahko, na primer, del proizvodnje odkupili za svojo porabo (v Hrastovcu v neki stanovanjski skupini gojijo šampinjone, ki jih zavod odkupi in uporabi). V drugem koraku se začne nujno sodelovanje zavodov z drugimi akterji in trgov. Tu lahko organizacija stopi iz omejenih krogov socialnega in zdravstvenega varstva, delovni terapevti pa dobijo vlogo organizatorjev dela in komercialistov.

Po okrogli mizi smo nadaljevali pot proti Ptujju. Na Ptujju se je vse obrnilo. Končno smo prišli nekam, kjer smo se počutili doma. Na Ptujju smo spali v Ozarinem centru – manjšem kompleksu starih stavb pod grajskim pobočjem. Vse je bilo bolj domače, nismo se bali, kam bomo stopili in ali bomo kršili kakšno institucionalno pravilo. To je bil prvi prostor, kjer ni bilo vse sterilno in urejeno. Vito je pod tušem razmišljal o vseh drugih svetlečih se in čistih kopalnicah in si mislil, da so se v zadnjih letih v zavodih kopalnice res izboljšale. Tudi vzdušje na Ptujju je bilo sproščeno. Zvečer so organizirali koncert, kjer so peli in igrali uporabniki

Ozare. Prišlo je kar nekaj svojcev in uporabnikov, vsi skupaj smo sedeli in večinoma sproščeno počivali. Zvečer sta se nam iz Ljubljane pridružila tudi Joc in Iva. Kot da bi prišla v drugi svet. Bila sta čisto navdušena nad delovanjem skupine. Tudi Bogdan (predsednik Ozare) je rekel, da smo organizirani. Smo amaterji, ampak delamo profesionalno. Zvečer smo bili že napol »kome«, pa smo vseeno imeli sestanek z dnevnim redom.

Na sestanku (pod točko Vtisi) nas je šokiral Borut, s svojo zgodbo: Ko sta Borut in Zdravko šla s stanovalci Dornave na cigareto, je eden od stanovalcev močno brcnil drugega v trebuh. Tretja stanovalka zavoda je kričala, da bo šel spet v prisilni jopič. Na njegovem licu se je videlo razočaranje in se je zelo hitro umiril. Ko je Borut stanovalko vprašal, koliko jopičev imajo, je rekla, da so nekoč imeli tri, zdaj pa imajo samo dva, ker je eden strgan. Na vprašanje, ali se jopiči uporabljajo redno, mu je pritrnila. Ko je za to izkušnjo izvedela neka novinarka, je poklicala v zavod. Namestnika direktorja, s katerim se je pogovarjala, je trikrat vprašala, ali je res pooblaščen odgovarjati na vsa vprašanja, in trikrat ji je zatrdil, da je. Vprašala ga je o prisilnih jopičih, a je odgovoril, da nima pooblastila za odgovor na to vprašanje.

Peta etapa: Ptuj-Dvorjane

Dolžina etape: 12,5 km
Skupaj prehojenih 100,5 km

Dvorjane so mitski kraj ob Dravi, ki po nekem naključju nima nobene institucije, njegova odlika pa je, da je na pol poti med Ptujem in Mariborom. Zato smo ga izbrali za postanek. Na Ptujju smo ostali še dopoldne, saj se spodobi, da je dogodek tudi tam, medtem ko smo v Dvorjanah le prespali.

Dan je torej potekal drugače kot po navadi. Lahko smo dlje spali, saj smo dopoldne imeli okroglo mizo, hodili pa smo popoldne, pot pa tudi ni bila dolga, le dvanajst in pol kilometrov. Daljše jutro smo doživljali kot darilo, imeli smo

občutek, da je dan počitka. Že jutraj so prišli novinarji z RTV. Naredili so prispevek za dnevnik. Novinarka nam je povedala, da so klicali v mariborsko bolnišnico in so jim zagotovili, da nas bodo sprejeli. Za nas je bila to novost, saj smo dobili od njih pisno obvestilo, da nas ne bodo. Nejc, ki je pripravljaval zgornještajerski del pohoda, je mesec dni skoraj vsak dan klical v bolnišnico, pa so ga vedno zavrnil.

Okrogla miza na Ptujju je bila namenjena stanovalskim skupinam, ki smo jo strnili v Ptujjsko deklaracijo Pre-hoda. Večina ljudi, ki živi v stanovaljskih skupinah, ne prihaja iz zavodov, večina jih je prej živela doma. To niso ljudje, ki bi potrebovali veliko podpore. Takih v stanovaljskih skupinah ne najdemo, taki gredo navadno v zavod. V stanovaljske skupine pa se zatečejo večinoma ljudje, ki imajo poleg duševne stiske še hudo materialno stisko. V njih se znajdejo tudi tisti, ki zabredejo v dolgove in izgubijo stanovanje.⁵

Petra je z Niko na okrogli mizi zelo dobro predstavila svojo raziskavo o stanovaljskih skupinah. Ugotovila je, da stanovaljske skupine ne pospešujejo dezinstucionalizacije, saj se enako število uporabnikov letno preseli iz zavodov v stanovaljske skupine, kot se jih iz njih izseli v zavode. Zelo majhen delež uporabnikov se preseli iz stanovaljskih skupin v samostojna stanovanja

Joc in Borut sta govorila o svojem življenju v stanovaljskih skupinah. Odkar živita v stanovaljski skupini, se je obema življenje tako spremenilo, da ta ni več primerna zanju. Na začetku jima je življenje v njej ustrezalo, da sta se postavila na noge. Zdaj pa sta tam obtičala, ker nimata kam naprej. Že več let jima obljublajo lastno stanovanje in preselitev, pa se nič ne zgodi. Njuno prehodno obdobje traja že dvanajst let.

Glavna ovira pri preseljevanju ljudi iz stanovaljskih skupin je način financiranja. Denar, ki ga država namenja za oskrbo, gre organizaciji, ne pa človeku. Če želi ta zamenjati organizacijo ali oditi

⁵ Več o prehodnosti stanovaljskih skupin v tej številki v: Videmšek, P.: *Prehodnost stanovaljskih skupin – kje se izgublja proces dezinstucionalizacije?*

PTUJSKA DEKLARACIJA PRE-HODA

Udeleženci okrogle mize o stanovanjskih skupinah na sedežu Ozare – Ptuj ob prehodu Iz-hoda smo 23. julija 2010 ugotovili:

Da so stanovanjske skupine kot način in oblika organizacije opravile pomembno vlogo v procesu ustvarjanja mreže skupnostnih služb in dezinstitutionalizacije, vendar smo zanemarili njihov prvotni pomen prehoda iz institucije v samostojno življenje in so sčasoma postale način stalne nastanitve ljudi z dolgotrajnimi stiskami.

Da bi ustvarili bogatejšo paletu različnih načinov nastanitvene oskrbe in da bi stanovanjske skupine res bile prehodne narave, je treba odpraviti naslednje ovire: *neustrezne načine financiranja, pomanjkanje služb*, ki zagotavljajo možnost *samostojnega življenja doma, materialno in socialno stisko* uporabnikov in njihovih svojcev (dolgovi, izvršbe, osamljenost ipd.), ki se zato zatečejo v stanovanjske skupine, in *ideologijo strokovnjakov, uporabnikov in svojcev*, ki temelji na predpostavkah pokroviteljstva in predsodkih o nezmožnostih ljudi v stiski.

Zato predlagamo:

- Razvoj različnih oblik nastanitve ljudi z dolgotrajno stisko (kolektivnih in individualnih, z različnimi stopnjami podpore in varstva, z različno dolžino bivanja in nameni oskrbe).
- Vzpostavitev oblik financiranja oskrbe v skupnosti, ki bodo omogočale tudi nastanitev ljudi z visoko intenzivnostjo potrebe po podpori in pomoči, ki bo torej individualizirana z možnostjo neposrednega plačevanja.
- Nujno je razviti mobilno in terensko podporo in tako omogočiti samostojno življenje v domačem okolju.
- Omogočiti dostop do stanovanj za skupine, ljudi, ki pristanejo na družbenem obrobju, in sicer tako (1) da se jih zagotovi s kvotnim sistemom pri novogradnjah, (2) da se oblikuje sklad stanovanj, namenjenih ogroženim posameznikom in še zlasti tistim, ki se selijo iz zavodov in bolnišnic, in da se upravljanje teh stanovanj zaupa sektorju za socialno varstvo.
- Da se zagotovijo zadostna sredstva za dostojno življenje tistim, ki se ne morejo zaposliti, in več podpore tistim, ki imajo težave pri zaposlovanju, in da se zagotovi konkretna podpora tistim, pri katerih se materialna stiska povezuje s finančno (npr. finančno svetovanje, reprogramiranje dolgov, premostitvena posojila).
- Da se določijo skrajne dobe bivanja v stanovanjskih skupinah in hkrati razvijajo možnosti za podporo pri samostojnem življenju in tako oblikujejo možnosti za perspektivo prehodnosti in za prehod iz stiske.
- Da razvijemo oblike transdisciplinarnega izobraževanja na področju dolgotrajne in stanovanjske oskrbe, ki bodo delavcem v ustreznih službah omogočile kakovostno delo in zagovorniško držo.

Pristojna ministrstva, javne in prostovoljne organizacije pozivamo, da sledijo tej deklaraciji in naredijo vse, da bodo ljudje lahko živeli dostojno življenje in imeli izbiro kje, s kom in kako živeti, kar jim med drugim zagotavlja Konvencija o zaščiti in podpori pravic in dostojanstva invalidov 2006 in drugi mednarodni in nacionalni dokumenti.

na svoje, ne dobi ničesar. Nevladne organizacije pa imajo že tako težave s financiranjem. Ne glede na to, kakšno oskrbo uporabnik potrebuje, vedno prejmejo enako vsoto denarja zanj. Če želijo preživeti, morajo torej nastanjevati predvsem tiste uporabnike, ki potrebujejo manj oskrbe.

Na okrogli mizi smo slišali, kaj je narobe in kakšne težave imajo strokovnjaki pri delu z ljudmi. Ljudje so se med seboj pogovarjali iskreno, v zavodih so nam vsi govorili, da je pri njih vse super. Sprejem na Ptuju je bil res prisrčen in iskren.

Ko smo popoldne krenili proti Dvorjanam, so nas skorajda s solzami pospremili, na etapi pa so se nam pridružile še tri uporabnice Ozare, pa Monikina mama, ki je doma na Ptuju. Etapa je bila krajša in zdelo se je, da laže hodimo, bolj sproščeno. Verjetno tudi zaradi dobrega vzdušja in sprejema na Ptuju. Po poti so prišli novinarji z RTV, da nas posnamejo še, kako hodimo. Snemali so naše noge, kako hodijo, kar nas je precej zabavalo.

Glavna tema med hojo sta bila Maribor in sprejem v bolnišnici. Novico nam je sporočila novinarka in je bila spodbudna, nismo pa vedeli, kakšen sprejem naj pričakujemo. Zamislili smo si super načrt, kako priti v Maribor.

Ker je bil že petek popoldan, sta se nam za vikend pridružila še Irfan in Matjaž. Tudi njiju je ozračje pohoda takoj prevzelo, nam pa je bilo lepo, da sta prišla in da imamo več moči, pa še svežih povrh. Vsakdo, ki se nam je na poti pridružil, je bil za nas dodaten vir energije, navdušenja. Pot tako kot navdušuje tudi izčrpava. Vsakomur, ki je prišel, smo naložili celo vrsto nalog in opravil.

Trasa etape je bila spet položna, a tokrat krajša, kot lep popoldanski sprehod ob Dravi. Sprehod in klepet. Vurberški grad nas je gledal s pobočja nad nami, mi njega gor. Ko smo mu pokazali hrbet, smo bili v Dvorjanah. Lepi vasi, ki nas je prijazno sprejela. Prenočišče nam je dala krajevna skupnost v združnem oziroma kulturnem domu (te institucije žal izumirajo) in nas pogostila z večerjo v fastfoodu čez cesto. Nekateri smo si privoščili prav tako okrepčilno večerno kopanje v bližnjem jezeru (gramoznici), potem pa smo se spet vsi sestali.

Šesta etapa: Dvorjane-Maribor

Dolžina etape: 16 km
Skupaj prehojenih 109,9 km

Jutro je bilo megleno, oblačno, celo mrzlo. Obetal se je dež. Iz Dvorjan smo šli po cesti do Dupleka, najprej Spodnjega, potem Zgornjega. Pred mostom čez Dravo smo se ustavili na zdaj že tradicionalni jutranji kavi (nekateri seveda čaju). Tam nekje smo doživeli prvih sto kilometrov poti. V Večeru je bil že članek, Monikin dnevnik prvega tedna. Skozi zloglasne Dogoše (odlagališča smeti nismo videli), po nasipu ob kanalu, ki Dravi jemlje tok in ga usmerja v elektrarno, proti Zrkovcem (med potjo smo se spraševali, ali naj obiščemo stanovanjsko skupino, enoto Hrastovca, kjer živijo ljudje z demenco), v labirintu na novo zgrajenih avtocest, nas je ujel dež – dober razlog za drugo jutranjo kavo in pogovore z ljudmi, ki so prišli zamenjat gume v bližnjo delavnico, da institucije res niso pomembne. Preden smo šli v bolnišnico, sta se nam pridružila še Simona in Zoki. Simono smo pričakovali, Zoki pa je poklical po telefonu in sporočil, da je v Mariboru. Čez nekaj časa se je nenadoma prikazal v lokalu, kjer smo se pripravljali na bolnišnico. Ko sta se Zoki in Johnny zagledala, je bilo, kot da bi se zagledali sorodni duši. Ne da bi ju predstavili, sta se začela pogovarjati. Si razkazovati razne pripomočke, ki sta jih privlekla iz žepov, in načrtovala, kaj vse bosta počela v prihodnosti. Bila sta kot dva popotna modreca (izpred 200 let).

Med potjo se nam je uspelo dogovoriti, kako bomo nastopili v Mariboru, kaj bo kdo povedal. Ker so nam novinarji sporočili, da nas bodo v Mariboru vseeno sprejeli, smo se dogovorili, da v bolnišnico stopimo, kot da bomo tam prespali, tako kot v drugih ustanovah. Avta z napisom Iz-hod smo parkirali pred vhodna vrata bolnišnice, iz njih vzeli spalne vreče in potovalke in se odpravili v bolnišnico. Vse so posneli novinarji z RTV. V bolnišnici sta nas sprejela dežurni zdravnik in medicinska sestra. Prvi je šel Zdravko, vprašal jih je, kaj bo za jesti. Za njim pa še preostali: kje bomo jedli, kje bomo spali in

podobno. Kot da bi nastopali v zaigranem dokumentarcu, resničnostnem šovu. Težko je reči, ali so bili presenečeni, zbegani pa bo bili gotovo. Seveda so nam rekli, da nas sprejmejo samo na pogovor in nič drugega (so nam pa ponudili keke in sok – na Gorenjskem nam še tega niso).

Čeprav sta bila na pogovoru samo dva predstavnika osebja, je pogovor potekal zelo dobro. Nejc je bil zadolžen za vodenje pogovora, Joc pa je večinoma spraševal. Govorili so nam, seveda, da se lotevajo skupnostne psihiatrije (v Mariboru se res bolj ukvarjajo s tem, imajo tim, ki to dela, šli so na ekskurzijo v Italijo, med vsemi bolnišnicami najbolje sodelujejo s koordinatorji skupnostne obravnave na centru za socialno delo). Pogovor je nanasel tudi na uporabo prisilnih sredstev. Tako kot pogosto slišimo od psihiatrov, je tudi naš sogovornik povedal, da je to zadnji ukrep, ki ga uporabijo, in še to za kratek čas: »Uporaba prisilnih sredstev je za psihiatra najtežje opravilo.« Nato je začel upravičevati (ne samo opravičevati) uporabo takih sredstev in govoriti o primerih, ko so jih uporabljali na zelo nežen način in so »pomagala pacientom«. A je Joc govorjenje ustavil in zdravnik je moral utihniti. Povedal je svojo izkušnjo z inzulinskimi šoki in privezovanjem. Govoril je o tem, kako se je takrat počutil, kako ni mogel več kot 12 ur na stranišče in podobno. Na to zdravnik ni imel odgovora.

Pogovor je prekinil telefonski klic in zdravnik je moral na oddelek. Ne vemo, ali je bil klic zgolj izgovor ali ne, da se nas rešijo. Šli smo po oddelkih, se pogovarjali s »pacienti« in z osebjem. O tem, kako bi lahko bilo drugače. Veliko ljudi na oddelkih ni bilo, bila je namreč sobota, ko gre večina domov (domov bi torej lahko šli že med tednom, k njim pa bi hodili na obisk psihiatri, socialne delavke in sestre – to bi bila res skupnostna psihiatrija – tako pa gredo domov, da ima osebje več prostega časa čez vikend, hkrati pa še prihranijo pri hrani – zavarovalnica seveda plača, ker gre za »terapevtske izhode«).

Potem smo še nekaj časa sedeli v avli norišnice. Monika se je preoblekla v svoje orientalske obleke in zaplesala. Organizirali smo impromptu plesno delavnico – se postavili v krog in migali z

boki, kot nam je kazala Monika. V avli smo začeli pisati transparente. To je izzvalo manjši incident z varnostnikom, ki se je začel dreti na nas, da bomo zastrupili ljudi z vonji sprejev, in naj gremo ven. Od nekod je priletel Vito, mu povedal, da naj se neha tako vesti (kot kaplar), in zahteval, da pride zdravnik. Ta je res prišel in nekako pomiril situacijo, sicer pa nismo več smeli izdelovati transparentov v avli, lahko pa smo jih pred vrati. S transparenti smo oblepili vhodno pročelje oddelka, jih nekaj časa občudovali, poslikali, sneli in se odpravili v prenočišče.

Zvečer smo imeli dogodek v nekdanjem kinu Udarnik, zdaj alter kulturnem centru. Na sporedu smo imeli okroglo mizo o uveljavljanju zakona o duševnem zdravju. Simona je nanjo povabila uporabnike in svojce, ki se jih zakon dotika osebno, zato so se pogosto in angažirano vključevali v razpravo. Vsi vabljeni diskutanti (Simona, Edo, Borut in Vito) so se strinjali, da je zakon pomemben premik na področju duševnega zdravja. Hkrati pa zakon še vedno dopušča veliko zlorab s strani psihiatrije in dovoljuje uporabo prisile namesto strokovnih pristopov. Za svojce je zakon premik z nične točke. »Sprejeli so zakon tak, kot je, in da se bo spreminjal v smeri, ki bo krepila pravice uporabnikov, kakor tudi njihovih svojcev,« je povedal Edo. Pomembna novost, ki jo je prinesel zakon, je profil koordinatorja obravnave v skupnosti. Ta odpira nov prostor in uvaja obravnavo v skupnosti. »Profil koordinatorja ima veliko potencialov, saj je zastavljen tako, da strokovnjak deluje v prid uporabnika in se zavzema predvsem za uveljavljanje uporabnikovih pravic, njegovo krepitev moči in uresničevanje njegovih življenjskih ciljev,« je povedala Simona. Uporabnikom se zdi, da je zakon prinesel več pravic. Vprašanje pa je, koliko se bo zakon uveljavil. Uporabniki in njihovi svojci pravijo, da v bolnišnicah uporabnikom ne dajo vseh informacij o njihovih pravicah in možnostih.

Koncerte in dogodke v Mariboru je znova organiziral Nejc. Najprej sta imela stand-up Mladen in Perkica (Komikaze), potem so nam spet igrali Rockheads. Na koncu večera pa so predvajali Ljudnico. Ljudnica je dokumentarni film, ki

so ga leta 1988 posneli na hrastovškem taboru. Ljudnico so takrat predvajali tudi na RTV v nedeljo zvečer, ko je večina ljudi gledala prvi program. Potem pa je psihiatrija preprečila predvajanje ponovitve. Gre za film, ki posname dogodke v Hrastovcu in razne diskusije, ki so jih imeli. Govorili so o približno enakih stvareh, kot smo mi na pohodu. Videli smo Vita, Mojco in Darjo v mladih letih, pa tudi Mija, ki se nam je pozneje pridružil v Grmovju. Tudi on je govoril o istih stvareh kot na pohodu, kako grozljivo ravnaajo z ljudmi v Hrastovcu in da bi šel ven.

V Mariboru smo tri noči prespali v stanovanju, ki je del Doma Antona Skale. Med šolskim letom tam živijo ljudje, ki obiskujejo bodisi posebno šolo ali pa delajo v varstveno-delovnem centru. Stanovanje je del domskega kompleksa na robu mesta, dom pa je urejen kot grozd stanovanj. Tako se meša nekaj domačnosti z institucionalnostjo. Za nas je bilo spanje v tem domu udobnejše, kot smo bili do takrat vajeni. Nekateri smo imeli privilegij, da smo po enem tednu (takrat se nam je zdelo to že dolgo) spali v postelji, drugi pa ponovno na tleh. Imeli smo tudi kuhinjo, kar je pomenilo, da smo si lahko tudi sami skuhalo. Da smo si sami skuhalo pašto s paradižnikovo omako, je bil pravi luksuz. Ker je bil naslednji dan počitek brez hoje, smo se lahko zjutraj naspali.

Maribor (Dan za počitek)

Prišli sta Neja in Darinka. Bili smo ju veseli. Darinko smo poznali že iz Ljubljane, ko je z nami začela priprave na Iz-hod, vmes je šla v Hrastovec, smo se pa dogovorili, da gre z nami na pohod. Nejo smo komaj čakali, saj je zelo učinkovita in redoljubna, kar vedno pride prav, še zlasti v družbi, kakršna se je zbrala. Red pa je še zlasti potreben pri jemanju zdravil.

Zdravila na pohodu so tudi posebno vprašanje. So odveč, a jih je treba jemati, z njimi imamo vedno veliko dela in opravkov, pa težko se je spomniti nanje. Zaradi količine zdravil, ki so jih ob

različnih urah jemali udeleženci pohoda iz zavodov, smo porabili veliko časa. Vsak večer smo jih morali pripravljati za naslednji dan, okoli njih se je spletla cela logistika. Kdo jih bo nosil s seboj, kdo jih bo razdelil, kdo bo poklical tistega, ki je zadolžen za zdravila, da ga še dodatno spomni.

Tema popoldanske okrogle mize v Udarniku je bila *univerzalni temeljni dohodek*. Bila je nedelja in temu primerno malo obiskovalcev. Štirje gostje in nekaj iz-hodovcev. Univerzalni temeljni dohodek bi gotovo bil velika civilizacijska pridobitev. Ljudje bi ne bili v strahu za svoj obstoj, krepili bi se ustvarjalnost in iniciativnost. Izkušnje iz nekaterih držav (na Aljaski dobi vsak državljan letno rento, delež zaslužka, ki ga ima država z nafto) ne kažejo, da bi tak dohodek ljudi polenil ali pa bi jih celo naredil pasivne, prej nasprotno. Univerzalni dohodek bi lahko pripomogel k dezinstitutionalizaciji. Veliko ljudi se v ustanove zateče prav zato, ker nimajo denarja. Če bi ga imeli in če bi ga bilo dovolj (nekateri zagovorniki mislijo, da je dobro začeti vsaj z manjšo vsoto), bi laže ostali doma.

Povečerali smo kar v Udarniku, Nejčevi starši in Simona so nam prinesli kar nekaj hrane. Potem pa znova koncert. Tokrat nam je igral Jerry na kitaro.

Dan počitka je bil hkrati prazen in poln. Veliko smo naredili; okrogla miza, sestanek, koncerti, film, hkrati pa smo imeli občutek, da ne dovolj. Občutek praznine ni izhajal le iz tega, da nismo hodili, da nismo obiskali kakšne ustanove, naredili kakšne akcije, temveč tudi iz tega, ker je bila to zadnja julijska nedelja. Maribor je bil prazen, še manj pa je bilo ljudi, ki bi prišli na naše prireditve. Ugotavljali smo, da je treba prireditve narediti med ljudmi, na cesti in da se nima smisla zapirati v dvorane.

Sedma etapa: Maribor-Slovenska Bistrica

Dolžina etape: 22 km
Skupaj prehojenih 131,9 km

Ker smo začeli etapo na koncu mesta, smo takoj stopili v gozd, skozenj prišli do Razvanj, se nasla-

jali ob sončnem vzhodu med daljnovodi nad obmariborskimi koruznimi polji, nadaljevali pot po cesti do Hoč, spili kavo in poklepetali. Od tam pa smo mimo Slivnice (kjer je še vzgojni zavod) in Frama (kjer ga že dolgo ni več) hodili po stari magistralki vse do Slovenske Bistrice. Vmes se nam je, tam nekje pri Morju (dobro ime za štajersko vas), pridružila Shula Ramon, ki jo je Polonca prejšnji večer šla iskat na Brnik in jo dostavila takoj na traso. Shula je zaslužna profesorica, ki je predavala socialno delo na London School of Economics in na Anglia Polytechnic University v Cambridgeu. Prišla je prehodit nekaj etap, podpret naš pohod, saj si vse življenje prizadeva za dezinstytucionalizacijo. Veseli njenega prihoda in navzočnosti, smo se zdaj čez hribe mimo Polskave in čez Klopce spustili v Bistrico. Moniko je »obiskal« oče in vsi skupaj smo obiskali hrastovško stanovanjsko skupino, se tam odžejali, se jim pridružili pri kosilu in poklepetali z osebjem in stanovalci. Sprejem je bil pristrčen. V manjši enoti so odnosi vedno bolj neposredni, človek resnično pride na obisk. Ljudje živijo skorajda normalno življenje in obiske normalno sprejmejo. Manj se pogovarjajo o institucionalnih temah (tudi o hrani, sicer pa o osebju, trpljenju, konfliktih). V stanovanjski skupini ljudje lahko govorijo o tem, kaj delajo, o gospodinjskih zadevah, življenju v kraju (ta skupina je nekoč dobila občinsko nagrado za najbolj urejen vrt v Bistrici). Seveda pa tudi tam govorijo o pomanjkanju denarja.

Zvečer je Borut organiziral še eno filmsko projekcijo. Na spletu je našel film z naslovom *Death factory*, ki naj bi, kot naslov pove, zelo kritično govoril o psihiatriji. Veseli smo bili nove pobude in zorganizirali projekcijo filma. Ko pa je film stekel, je vsaj nekaterim postalo zelo žal, da se nismo prej seznanili s filmom in morda projekcijo preprečili. Film sicer govori o precej objektivnih dejstvih, ki so znana vsem, ki poznajo zgodovino psihiatrije: o mučilnih napravah, o evgeniki in sodelovanju psihiatrov pri evtanaziji, o neznanstvenem pristopu in postopkih, ki niso humani, o »zdravljenju«, ki scvre (elektrošok) ali zreže (lobotomija) možgane, o negativnih učinkih zdravil,

o pomanjkljivostih in nedoslednostih, pa tudi o neutemeljenosti »psihiatrične biblije« – DSM IV (priročnika za diagnosticiranje) itn. To stori morda na rahlo bolj tendenciozen način, kot bi zahteval prefinjen okus, a problem ni v tem. Problem filma je v tem, česar ne pove in kaj je njegovo ozadje. Šele nekje na polovici filma se namreč gledalec zave, da gleda scientološko propagando, da je ostra kritika psihiatrije posredno vabilo k praksi scientologije. Hkrati pa film ne govori o vseh gibanjih, o spremembah v psihiatriji in širše na področju duševnega zdravja, o tistih psihiatrih, ki hočejo delati drugače, in da je mogoče delati v skupnosti, da je mogoča dezinstytucionalizacija, da je mogoč znanstven pristop, ki temelji na socialni dimenziji. Skratka, veseli smo bili (še posebej Shula), da na projekcijo ni prišlo veliko ljudi in da se nam ni bilo treba opravičevati za tak gaf.

Osma etapa: Slovenska Bistrica-Slovenske Konjice

Dolžina etape: 14,2 km
Skupaj prehojenih 146,1km

Etapo smo začeli tam, kjer smo prejšnji dan nehali. Pripeljali smo se do Bistrice in začeli hoditi skozi južno predmestje (kdo bi si mislil, da je tudi v Bistrici toliko nakupovalnih centrov). Opazili smo, da je na poti čedalje več hribov, povsem drugačnih, kot so bili tisti v prvem tednu pohoda. Tudi v Goricah je šla pot gor in dol, a pogosteje in vsaj očem bolj prijazno. Tisto so bili griči, gorice tukaj pa smo že imeli opraviti s pravimi hribi, smrekovimi gozdovi, trte (Konjičan) so bile le še spomin na prijazne gorice.

To etapo je opravila nekoliko močnejša ekipa, zadnji kilometer ali dva pa smo prehodili vsi, celo Ramiza se je kotalila z nami na vozičku. V Konjicah so nas pričakali še novi podporniki Mojca, Gregor, Jana, Valentina, Simona, Lea in Anja.

V parku smo pripravljali transparente. Vsak je kaj delal, nekaj pisal. Iz mariborske izkušnje smo se naučili, da je vredno hoditi med ljudi in

ne zgolj obiskovati ustanove. Medtem je že stotič poklicala menedžerka Damjana Murka, ki je na vsak način hotel nastopati na Iz-hodu. Ko smo hodili po Konjicah, je Nejc igral kitaro, preostali pa smo peli himno Iz-hoda. Nosili smo transparente. Neki gospod nas je videl in rekel: »Pravijo, da stari nismo za v koš.«

Prvi dom za stare na naši poti. Dom v Slovenskih Konjicah ima tudi simboličen pomen, saj je najstarejši dom za stare v Sloveniji. Leta 1871 so v njem skrbeli za 20 stanovalcev, danes po več kot stotih letih delovanja zagotavljajo oskrbo sto šestdesetim ljudem.

Vedeli smo, da v domu niso najbolj navdušeni nad našim prihodom. Jana je vložila veliko truda v pogajanja z domom in nazadnje izborila okroglo mizo.

Glede na prvi odziv doma na naše obvestilo smo pričakovali podoben sprejem kot v Dornavi. Ko smo prišli, pa nas je pričakalo veliko ljudi. V domu so se potrudili in zbrali celo skupnost oziroma vse pomembne akterje za temo, ki smo jo obravnavali: društvo upokojencev, predstavnik občine in še nekatere pomembne ljudi v Slovenskih Konjicah. Nehote smo sprožili, da se je zbrala vsa skupnost. Prav to je namen Iz-hoda. Njihov namen pa je bil, da nam rečejo, da je v Konjicah vse dobro urejeno in kako odličen je njihov dom.

Sedeli smo v avli doma in se pogovarjali. Bilo je veliko stanovalcev, ljudi iz okolice in iz-hodovcev. Govorili so nam o tem, kako stvari potekajo v Konjicah, kako dom sodeluje z občino in krajem. Stanovalci doma živijo skupaj s krajem, udeležujejo se dogodkov in gredo v center kadarkoli hočejo. Tudi ljudje, ki živijo v Konjicah, so nam povedali, da v domu dobro skrbijo za ljudi. Skratka, povedali so nam, da je v Konjicah drugače, da je dom del mesta in da sodelujejo vsi skupaj: društvo upokojencev, občina in dom.

Dobili smo občutek, da nekatere stvari res delujejo tako, kot pravijo. Ker pa je bil naš namen spodbuditi dezinstitutionalizacijo, smo jih seveda vprašali tudi, kaj delajo v smeri razvoja oskrbe v skupnosti. Povedali so nam, da to pač ni del njihovih storitev, oni so dom in zagotavljajo

institucionalno oskrbo, ne oskrbo na domu ali v stanovanjskih skupinah.

Potem se je razprava preselila v jedilnico, uradni prostor za okroglo mizo. Tam stanovalcev ni bilo več toliko. Škoda, prav uporabniška izkušnja da okus juhi in še dobro, da so bili med občinstvom udeleženci Iz-hoda s tako izkušnjo in popestrili razpravo. Pogovor ni bil več živahen, poslušali smo niz vnaprej pripravljenih prispevkov. Videli smo, da je bolje imeti javne tribune, kjer se ljudje pogovarjajo o temi, kjer lahko vsako pove svoje, kakor pa suhoparne predstavitve predavateljev, ki so pa nas rešile pred poslušanjem govorjenja o uspehih doma.

Valentina je predstavila svojo raziskavo o pomoči na domu pri nas in o priložnostnih, ki jih ta ponuja. Marjana je predstavila novo organizacijo doma v Slovenj Gradcu, ki so ga reorganizirali po manjših gospodinjskih enotah, direktorica doma v Konjicah pa njihovo delo. Na koncu sta še Anja in Lea predstavili svojo diplomsko nalogo o neposrednem financiranju. Diplomaska naloga je dvignila vzdušje. Bila je priložnost za proslavljanje.

Po okrogli mizi smo se spet dobili vsi skupaj v preddverju. Monika je plesala, Nejc je igral kitaro. Mojca se je pogovarjala z direktorico in zdelo se ji je, da so slišali nekatere stvari, o katerih smo govorili, in da se jim zdijo pomembne. Rekli so nam, naj še kdaj pridemo, dogovarjali smo se, da bi bilo primerno narediti raziskavo potreb o različnih vrstah oskrbe na območju Konjic in načrtovati odgovore nanje. Videli pa smo tudi, da imajo domovi monopol nad oskrbo, da jim ni treba razmišljati o novih storitvah, o skupnostni oskrbi, položaj imajo zagotovljen, skupnost je ponosna, da ima dom za stare, ki simbolizira skrb skupnosti za tretje življenjsko obdobje. Domovi so trdno zasidrani v strukturah moči neke skupnosti, ne pa med njenimi člani, med ljudmi. Morda je tak dogodek priložnost, da začno tisti v domu in tisti v skupnosti razmišljati o nečem drugem, o tem, da je treba storiti več. Tako se je začelo tudi pred leti v Hrastovcu. Ker nam dom ni ponudil resničnega gostoljubja (hrane in prenočišča), smo se morali znati po svoje. Naša lokalna podpornica

je bila Tanja, ki je uredila, da smo lahko spali na stari domačiji malo ven iz Konjic – z lepim razgledom, a malo udobja. Prvič smo morali postaviti šotore in spati v njih. Nekaterim to ni sedlo. Veseli pa smo bili, da nas je prišlo podpret in z nami hodit nekaj novih ljudi. Dobro se je bilo pogovarjati z Mojco, Gregorjem, Simonu, stvari so videli malo drugače kot mi, ki smo bili že več kot en teden na poti, obremenjeni z organizacijskimi zadevami.

Deveta etapa: Slovenske Konjice-Vojnik

Dolžina etape: 22,1 km

Skupaj prehojenih 168,2 km

Ker smo malo slabše spali, smo tudi teže vstali. Pa še šotore smo morali zložiti. Vseeno smo bili ob petih, ob svitu na startu (tam nas je čakala Petra). Namesto položne poti čez Frankolovo (znano po obešanju talcev na jablane ob poti) okoli hribov, ki so med Konjicami in Vojnikom, smo se odločili prečiti hrib. Pot je bila vsekakor lepša, pa tudi bolj naporna, bistveno krajša pa tudi ne. Takoj smo grizli kolena. Za Darinko, nevajeno hoje, in s krvnim obtokom, obremenjenim z leti jemanja zdravil, je bil prvi klanec (pridobili smo okoli 400 m višinske razlike) huda preizkušnja, ki jo je zdelala, dvignila srčni utrip na raven mišjega po frekvenci in bivoljega po moči udarcev, a jo je premagala. Zdelovalo nas je tudi to, da smo hodili po krajih, kjer ni bilo okrepčevalnic, ki smo se jih po poti že navadili in kjer bi lahko spili prvo kavo ali čaj. V zameno smo na slemenu dobili najlepši razgled na poti doslej – pred nami se je odprla celotna Celjska kotlina, v daljavi Celje, kamor bomo čez dva dni prišli, pod nogami pa doline, ki se zajedajo v hrib, med njimi slemena in grebeni; za enim od njih tudi cilj etape, Vojnik. Čeprav smo ga imeli pod nogami, pa je bil spust dolg in lep, kot pravljica o Jari kači. Do prve gostilne smo prišli šele globoko v dolini (skoraj že pri Ivenci, kjer se je naša »bližnji-

ca« priključila glavni cesti) in po hudi vročini. Pa so nas že klicali, kje smo in kdaj pridemo.

V Vojniku smo se sesedli v parku pred bolnišnico. Kombinatkne in motorizirana enota Iz-hoda so nas čakali z lubenico in vprašanjem, kaj zdaj. Kot v vseh bolnišnicah tudi tukaj nismo vedeli natančno, kaj nas čaka. Do zadnjega so trdili, da nas ne bodo sprejeli. Vito se je že pripravil, da bo poklical ministra Marušiča, če nas ne sprejmejo. No, nazadnje je vse uredila Marjeta z ministrstva za delo, družino in socialne zadeve. Še preden smo prišli, se je oglasila pri direktorju bolnišnice in ga prepričala, naj nas vendarle sprejmejo. Ohrabreni smo čez park, s Kombinatkami pojoč Internacionalo zakorakali tja, kjer še pred eno uro nismo bili zaželeni.

Gregor je povzel del dneva, ki smo ga preživeli v Vojniku, približno takole: »Kljub začetnemu pesimizmu nas je povsem primerno sprejel direktor bolnišnice. Po kratki pogostitvi smo v večjem večnamenskem prostoru priredili okroglo mizo na temo zagovorništva, ki jo je spremljal glasbeni program (udarne Kombinatkne, posebej zvencež je bil vstop v bolnišnico z Internacionalo)«.

Uvodna beseda na okrogli mizi je pripadla Moniki in Vitu, ki sta povzela bistvo in namen akcije. Zatem je spregovoril direktor. Pravi, da imajo težave s kadrovskimi normativi. Tudi medicina se, tako kot druge vede, razvija. Danes gre razvoj v smeri ambulantnega zdravljenja. Tako delujejo na terenu bližje ljudem, predvsem v zdravstvenih domovih in domovih za starejše. Sam vidi, da je od tod le en korak do skupnostne psihiatrije, ko bi morale tudi nevladne organizacije, kot je Šent, v svoje vrste sprejeti in zaposliti psihiatre. V Vojniku je po njegovem mnenju sicer razvoj skupnostne psihiatrije že precej izčrpan, saj imajo že zdaj najmanj postelj na število prebivalcev. Novi zakon razbremeni psihiatra vloge sodnika, saj ta ne odloča več sam, kdo in zakaj se zdravi.

Uvod v temo zagovorništva je pripadel gostoma iz tujine – Shuli in Lorenzu. Shula je predstavila zagovorniško službo v Angliji. Novi zakon je omogočil vzpostavitev neodvisne zagovorniške službe. Zagovorniki delujejo na terenu z

uporabniki. Da lahko opravljajo svoje delo, morajo opraviti izobraževanje, saj mora imeti taka oseba nujno nekatera znanja in kompetence. Zagovorništvo deluje po lastnih načelih in pravilih in eno glavnih je, da ne delajo nič namesto uporabnika, ampak vse z njegovim soglasjem. Večina angleških zagovornikov ima tudi osebno izkušnjo, kar je vsekakor dobro, saj lahko bolje razumejo osebo, ki jo zagovarjajo.

Lorenzo je predstavil italijansko izkušnjo z dezinstitutionalizacijo in njeno zgodovino. Institutionalizacija in dezinstitutionalizacija sta pravzaprav medsebojno povezani, saj so se že od vsega začetka psihiatrije tudi nekateri psihiatri zavzemali za zdravljenje zunaj institucij in niso želeli zdraviti s prisilo. V Italiji velja za glavnega pobudnika dezinstitutionalizacije Franco Basaglia. Ko je postal leta 1961 direktor psihiatrične bolnišnice v Gorici, je že prvi dan svojega mandata odklonil podpis za uporabo prisile. Ta gesta je sprožila diskusijo in razmišljanje, kako naprej, izumiti so morali načine brez prisile. Ta dogodek je bil uvod v reformo psihiatričnih ustanov. Danes psihiatri v Italiji delujejo v okviru skupnostnih služb. Osebe pa se je preobrazilo iz nadzornikov v oskrbovalce, ki namesto nadziranja pomagajo in podpirajo ljudi. Večina osebja je sodelovala v reformi, ker je verjela, da bodo z osvoboditvijo uporabnikov osvobodili tudi sebe, saj je bilo delo v psihiatričnih ustanovah tako fizično kot psihično utrujajoče. Zadnji dve govornici na okrogli mizi sta bili Mojca in Marjeta, ki sta predstavili zagovorništvo in profil zastopnika, kot ga uvaja ZDZdr v Sloveniji.

Okrogla miza se je končala z bolj ali manj pestro debato glede zagovorništva, Vito je še enkrat poudaril, da je eden od namenov akcije Iz-hod tudi ta, da se začne pogovarjati o težavah, ki jih prinaša institucionalna oskrba. Po dosedanjih vtisih je pohod ena od oblik, ki se je ljudje poslužujejo kot suhih gob. Tako rekoč v vseh institucijah so prišli ljudje do njih in jim začeli govoriti o svojih težavah in kakšnih sprememb si želijo. Ostane vtis, da so povsod ljudje, ki ostanejo sami in se počutijo nemočni. Na drugi strani pa išče Iz-hod tudi odzive institucij in tako

preverja realnost. Direktor bolnišnice je povedal, da uvajanje zastopništva pomeni kup neznank. Sam se ne obremenjuje z vlogo zastopnikov, saj sledi razmišljanju zdravnikov »drži se tistega, kar znaš«. Bo pa oceno lahko podal, ko bodo zagovorniki začeli svoje delo. Edo kot predstavnik svojcev pozna različne zgodbe. Žal so po njegovem mnenju takšne, ko vlada med psihiatrom in uporabnikom pristen prijateljski odnos, bolj redkost kot pravilo. V večini primerov se psihiatri ne posvečajo dovolj željam uporabnikov ali pa za to nimajo dovolj časa. Po njegovem mnenju je treba »slediti zakonom in odpreti prostor za delovanje zastopnikom, nato bomo pa sproti videli, kakšni bodo rezultati.«

Po uradnem delu smo posedeli v parku in se pogovarjali z uporabniki, ki so pristopili. Zgodbe so bile podobne, kot smo jih slišali že prej. Govorili so nam o tem, kako jim je bilo hudo zunaj, kako so jih zapustili ljudje in nimajo pomoči in podpore. Zato so hvaležni, da so lahko v bolnišnici, čeprav jim režim ne ustreza in ne mislijo, da jim to, da so v bolnišnici, pomaga, da jim je zatočišče. Na koncu se je pridružil mlajši človek, ki se je predstavil kot uporabnik. Po pogovoru smo močno podvomili, da je to res, saj je ponovil argumente, ki smo jih večkrat slišali od psihiatrov, da so prisilne hospitalizacije nujne, da je vendarle psihiater tisti, ki najbolje ve, kaj je dobro za uporabnika. Vseeno se je razvila diskusija o tem, kako bi bilo mogoče alternativno organizirati službe duševnega zdravlja, po regionalnem načelu, kjer bi bili namesto bolnišnice v Vojniku centri za duševno zdravje v Celju, Velenju, Slovenj Gradcu, morda še kje drugje, ki bi oskrbovali svoja območja, hodili na teren, pa tudi omogočili umik iz obremenjujočih razmer doma ali v službi.

Shula se je vrnila v Anglijo, so pa zvečer prišli Simon, Darja in Iva. Johnny se je čisto zaljubil v Ivo. Njej pa se je življenje na Iz-hodu zdelo, kot da bi prišla v drug svet. Kot večina ljudi, ki so prišli na pohod, sta bila tudi Simon in Darja navdušena nad nami. Malo sta nam dvignila moralo.

Spat smo šli v Celje, kjer sta se Nevenka in Iva dogovorili, da prespimo v zavodu Sv. Jožefa. To je

cerkveni dom za stare, a nismo tam nikogar videli. Poleg tega imajo še nekaj sob, ki jih brezplačno oddajajo za kolonije, srečanja in podobno.

Deseta etapa: Vojnik-Grmovje

Dolžina etape: 11,8 km
Skupaj prehojenih 180 km

Etapa od Vojnika do Grmovja je bila krajša, dolga le 12 kilometrov. Morda smo prav zato, pa tudi ker smo bili oddaljeni od izhodišča, začeli pozneje kot navadno. Od Vojnika smo skozi gozd prišli do Brezovega, potem pa nad Šmartinskim jezerom (škoda, da se nismo okopali) do Šmartnega v Rožni dolini. To je lepa vasica na planoti oziroma na položnem pobočju hribovja med Vojnikom in Žalcem, natančneje Galicijo in Pernovo, kjer je Dom Nine Pokorn, kamor smo bili namenjeni. Hoditi je povsem drug občutek kot biti nekje. Vtisi prejšnjega dne so bili močni, med potjo smo se spomnili nanje, a je bilo med potjo veliko drugih stvari, ki pritegnejo pozornost, zato se tudi deloma pozabi na izkušnjo prejšnjega dne, človek razmišlja o vsem mogočem, o cilju tistega dne, pa tudi o povsem banalnih zadevah, ki se mu zgodijo v življenju takrat in tudi drugače. Ko smo spili kavo v Šmartnem (natakarica je razmišljala, da bi raje delala v socialni, morda kot delovna ali likovna terapevtka), smo se morali vzpeti še nekaj kilometrov, premagati kakih 200 m, da smo se povzpeli do grebena prav posebnega imena – Šentjungert (kar bi se verjetno reklo Sveta Devica). Do planinskega doma na vrhu nismo šli, temveč smo se spustili v mirno dolino, ki se imenuje Galicija, kjer skoraj ni bilo ljudi, po njej pa do Pernovega oziroma Grmovja.

Grmovje je bilo že tretji posebni socialnovarstveni zavod na naši poti. V njem živi nekaj več kot 200 ljudi, zunaj zavoda pa imajo še štiri večje bivalne enote. Tudi tu se je dezinstucionalizacija sramežljivo začela, ni pa doživela razcveta. Posebnost tega zavoda je, da so edini posebni zavod pri nas, ki zagotavlja pomoč na domu. To je bil

edini posebni socialnovarstveni zavod, s katerim smo imeli zaplete pri dogovarjanju glede obiska.

Nazadnje se nam je uspelo dogovoriti za okroglo mizo in prehrano, prenočišče pa so nam uredili v šoli, kakih dvesto metrov stran od zavoda.

Okrogla miza, ki naj bi govorila o preselitvah iz zavodov, je bila dobro obiskana. Prišla je delegacija iz Altre in iz Celjskega doma za upokojenke, prišla je tudi koordinatorka iz Velenja, z nami sta bili spet Simona in Lea iz Maribora. Osebe nas je sprejelo pristrčno, stanovalci še toliko bolj. Izmenjave so bile razmeroma dinamične – na eni strani se je osebe trudilo, da bi zapustili čim boljši vtis (spet institucionalne ceremonije), na drugi pa smo načeli marsikatero pomembno temo za razvoj zavodov v skupnostni smeri.

Strokovna vodja doma je predstavila njihove bivalne enote in njihove načrte za naprej. Tudi tukaj smo slišali, da so finance glavna ovira, da ne odpirajo novih bivalnih enot in samostojnih stanovanj. Boštjan iz Altre je govoril o njihovih izkušnjah s preselitvami ljudi, ki so več let živeli v zavodih. Altra je v začetku devetdesetih začela s preselitvami Hrastovčanov in še vedno sprejema v svoje stanovanjske skupine ljudi iz zavodov (druge nevladne organizacije se nekdanjih stanovalcev branijo). Pravijo, da se delo z ljudmi, ki se preseljujejo iz zavodov, ne razlikuje veliko od dela z drugimi ljudmi, hkrati pa dajejo več spodbude in občutek, da si nekaj dobrega naredil. Simona Žnidarec, ki v Celju vodi prav skupnostno oskrbo, je razpravo preusmerila na pomoč na domu. Razprava je postala živahna, videti je bilo, da ustanova lahko usmeri nekaj potencialov v odkrivanje potreb v skupnosti in se na podlagi tega organizira ter zadovolji te potrebe.

Medtem ko smo nekateri sedeli na okrogli mizi in se prepuščali pogovoru, smo drugi hodili po zavodu in oddelkih. Sabrina si je v kadihni našla novo prijateljico. Takoj ko sta se zagledali, sta se nasmejali in se objeli. Še nikoli v življenju se nista pred tem srečali, a se je zdelo, kot da bi se poznali že vse življenje. Takoj sta se začeli pogovarjati, deliti cigarete. Ves čas sta bili nerazdružljivi. Sorodni duši.

Stanovalci v kadalnici so se z nami veliko pogovarjali, pripovedovali so svoje zgodbe, kako je v zavodu, o zaprtem oddelku, o sestrah in zdravilih. Govorili so, da na zaprtem oddelku smrdi, da so bili nekateri tam zaprti več kot leto, da se sestre do njih obnašajo prostaško in da dobivajo preveč zdravil. Tipične zavodske teme. Borut je računalnikar in si je tudi v Grmovju ogledal računalnike. Živimo v informacijski družbi, v zavodu, kjer živi 200 ljudi, pa imajo za vse skupaj en računalnik, pa še tega lahko stanovalci uporabijo le z geslom »INTERNETVSKRIVNOST«, ki ga mora vtipkati sestra, da se sploh zažene. Poleg računalnika na veliko piše »računalniški tečaj«. Kako imajo lahko računalniški tečaj z enim računalnikom, pa še ta je kripa?

V zavodih smo glede računalnikov 30 let za časom. V Hrastovcu je Borut opazil tri, v Polju jih imajo kar nekaj, a nekateri nimajo interneta. V Grmovju imajo enega. V stanovanjsko skupino ne moreš prinesiti svojih stvari, svojega računalnika, ker ni dovolj prostora, pa še interneta ni. Super je imeti telovadnico v zavodu, dovolj hrane in podobno, ampak brez računalnika se tudi ne da več živeti. Informacije odpirajo možnosti za napredek in tudi na tem področju ljudje v zavodih brez računalnikov nimajo enakih možnosti kot drugi.

V Grmovju smo spoznali Aleša in Mija, ki sta se nam pridružila na pohodu. Nekomu od izhodovcev, ki sta ga srečala po hodnikih zavoda, sta rekla, da bi šla zraven. Mija smo nekateri poznali še iz Hrastovca, kjer je preživel večji del svojega življenja, Aleša pa je poznala Andreja, ki je bila v Grmovju na praksi. O tem smo se morali dogovoriti z osebjem. Najpomembnejše je bilo, kako bosta jemala zdravila. Neja je z osebjem naredila tudi analizo tveganja za pot, potem pa sta se lahko pridružila pohodu. V zavodu so sicer precej dvomili, da bosta zmogla tako naporno pot, vendar je bila Neja dovolj odločna in vztrajna, da se je ni dalo prepričati, da ne bi šla. Kompromis je bil, da bosta poskusila nekaj etap, potem pa bomo videli.

Ko smo se spravljali spat v šolo, je začelo deževati. Telovadnica je bila velika in svetla, sredi nje pa skupinica ljudi, eden za računalnikom

piše, kaj se pogovarjajo. Na robu Zoki spi in smrči. Za nami je bil lep dan. Mešali so se vtisi s poti (Darinka je bila ponosna, da je prehodila tretjo etapo zapored, se naučila hoditi po gozdu), žalostne (tudi grozovite zgodbe) ljudi, ki živijo v taki ustanovi, in občutek, da osebje hoče nekaj spremeniti (ta občutek je pozneje, ko se je Aleš hotel preseliti, precej zbledel).

Enajsta etapa: Grmovje-Tremerje

Dolžina etape: 14,8 km
Skupaj prehojenih 194,8 km

Ko je ob štirih zazvonila budilka, je še vedno deževalo, pravzaprav je lilo. Večina nas je spala kar naprej. To je bil od vseh osemintridesetih dni najbolj deževen dan. Na pot sta šla samo Nika in Vito. Bila sta edina, ki sta prehodila vse etape do zdaj, zato je bilo smiselno, da sta šla na pot, pa tudi dež ju ni motil, nasprotno, zdelo se jima je, da malo neprijetne vlage odtehta temperatura, ki je primernejša za hojo.

Še po temi sta prečkala avtocesto in si privoščila jutranjo poživilo, čaj v Petrovčah. Od tod ju je pot vodila čez Savinjo v dolino, ki se ji navadno izognemo. Če gremo mimo Kasaz (ne vemo, ali so Kasaze izpeljanka za *koseze*, stare slovanske vojščake in svobodnjake) do Liboj, se na poti iz Savinjske doline izognemo Celju. Dva hodca v deževni dolini, ki je zmes industrijskih naselbin (Liboje so bile rudarsko naselje) in osamljenih kmetij, je rahlo nadrealen prizor. Od Liboj iz doline čez prelaz do Košnice pri Celju in spust do glavne ceste ob Savinji. Tam sta se ustavila in nas ob pici in prijateljskem, tovariškem pogovoru o življenju, pohodu in norosti, počakala, da ju poberemo.

Drugi smo ostali v telovadnici. Neja je urejala Mijev in Alešev odhod, drugi pa smo bolj počivali. Večji del dneva smo klepetali in kadili. Ker smo bili v telovadnici, smo si lahko privoščili košarko. Dan je bil podoben tistim v Ljubljani, ko je zunaj mraz, mi pa sedimo doma za računalni-

kom ali pred televizorjem. Televizorja na pohodu seveda nismo imeli, zato smo se pogovarjali, namesto televizije smo animirali drug drugega.

Proti večeru je bila v Celju okrogla miza o uporabniških gibanjih. Prišla je Maja iz DAMa (Društvo za pomoč osebam z depresijo in anksiozno motnjo), Darja, predstavnik društva upokojencev Celjske regije (ki je zagotovilo prostor) in Davor z ministrstva. V občinstvu smo bili sami iz-hodovci. Tudi tokrat smo bili zaprti v dvorani, zato ni bilo drugih ljudi. Spet se je potrdilo, da je bolje imeti dogodke zunaj, tam se ljudje spontano pridružijo.

Ugotavljali smo, da obstajata dve vrsti uporabnikov: tisti, ki živijo v zavodih, in tisti, ki so doma. Ti dve skupini delujeta, kot da ne bi imeli nič skupnega, vsekakor pa nimajo skupne uporabniške organizacije. Imajo različne potrebe, živijo v različnih svetovih, eni uporabljajo forume, se na njih pogovarjajo o tesnobi, depresiji, zdravilih, drugi pa še za telefon težko zberejo denar. Tisti uporabniki, ki živijo doma, ki so bolj »salski«, pravijo, da ne vedo, kako naj bi njihove organizacije lahko pomagale ljudem v zavodih.

To je delno res. Ljudje, ki živijo v zavodih, morajo ven, verjetno potrebujejo takrat več pomoči kot tisti, ki živijo doma. Res pa je tudi, da se vsi lahko najdemo v taki situaciji in pristanemo v zavodu. Tudi uporabniki, ki živijo v zavodih, potrebujejo svoje gibanje, svoje društvo, svoje zagovornike, ki jim bodo pomagali ven iz institucij.

Davor je večinoma govoril o tem, da v osnutkih zakonodaje predvidevajo krepitev moči uporabnikov, vsak socialnovarstveni zavod naj bi imel svet uporabnikov (res je, da je to bilo v osnutkih, a je pri tem kot po navadi, po naključju, ostalo). Zato naj bi ministrstvo v prihodnje zagotavljalo možnosti za razvoj uporabniških organizacij. Zdi se, da predstavniki ministrstev radi ugajajo občinstvu, hkrati res o tem razmišljajo, a ne storijo veliko. Med njegovim govorom je Zdravko vstal in mu jasno povedal, da on potrebuje pomoč zdaj. Rekel mu je: »Jaz bi rad živel v Ljubljani. Boš kaj naredil glede tega?« To nas je vse nekoliko šokiralo. Nismo bili namreč navajeni, da bi Zdravko veliko govoril, še posebej ne na dogod-

kih. Tokrat pa je jasno in glasno ustrelil iz sebe tisto, kar je bilo zanj najpomembnejše. Davor pa je nadaljeval v svojem stilu, bomo v prihodnosti, bomo prihodnje leto, bomo napisali program. 'Bomo' že dolgo ni več dovolj, ljudje potrebujejo stanovanja in denar zdaj, v tem trenutku.

Zvečer smo se iz telovadnice preselili nazaj v Svetega Jožefa. Utrujenost se je na vseh poznala, še posebno pa na Sabrini in Zdravku. Dolga leta zavoda in zdravil človeka zdelajo. Tako sta se odločila, da bosta izkoristila ta dan, ko lahko spimo na posteljah, in šla spat že ob osmih. Andy in Andreja sta ostala z njima, preostali pa so šli v mladinski center praznovat Nikin rojstni dan. Igral nam je Simon, ki igra kitaro samo z eno roko (druge nima). Mijo je pokazal, da je zaljubljen v kitaro, da je roker, Darinka pa je zapela nekaj ganljivih popevk, nekaj pa prav zajedljivih pesmi na račun osebja v zavodih.

Dvanajsta etapa: Tremeerje-Radeče

Dolžina etape: 26,7 km
Skupno prehojenih 221,5 km

Etapa je bila pet ali šest kilometrov daljša, prejšnjo smo načrtovali do Laškega. Nika in Vito sta jo končala nekoliko prej, saj sta mislila, da bomo preostanek poti skupaj prehodili, ko pridemo ponju. Laško naj bi bilo blizu, tako rekoč za ovinkom. A ovinek je bil dolg šest kilometrov. Tudi drugače se nam je po poti dogajalo, da so nam ljudje, ko smo jih spraševali, koliko je še do cilja, rekli, da je manj, kot je v resnici potem bilo. Nikoli nam niso povedali, da smo v resnici bliže, kot so rekli. Ne vemo, ali to delajo zato, ker se domačinom dejansko vse zdi bliže, kot je v resnici, ali pa zato, ker pohodnikov ne bi radi demotivirali s preveliko razdaljo.

Po dežju je bilo jutro bolj sveže. Nad Savinjo so se dvigale meglice, ki smo jih kmalu lahko opazovali od zgoraj. Odločili smo se namreč, da bomo šli po levi strani reke, tam, kjer je manj

prometa. Izkušnje nas niso naučile, da je manj prometa prav tam, kjer je pot bolj strma in milo rečeno razgibana.

Tokrat sta bila z nami še Mijo in Aleš. Mijo je kljub vsem težavam z nogami (vsak dan si mora zaradi krčnih žil povijati noge) korakal proti svoji svobodi. Šel je v hrib in potem v dolino. Ko smo že mislili, da ne bo zmožel, se nas je oprijel in naredil še nekaj zadnjih korakov do vrha. Ko je prišel na vrh, je bila to zmaga za vse. Ni bilo veliko časa za proslavljanje, morali smo naprej, da nas ne bi ujela vročina, a nas seveda je. Med drugim tudi zaradi dolgega postanka in jutranje kave v Laškem.

Laško je hibridno naselje industrije (piva) in termalnega zdravilišča. Zdravilišča so nekoliko bolj ugledne totalne ustanove. So prav tako ločena od vsakdanjega sveta, njihovi stanovalci imajo tudi nekakšno kariero, ki pogosto nima srečnega konca. Ljudje v njih se ločijo na osebje in varovance, paciente, ki še niso izgubili svojega civilnega statusa, imajo več moči kot v drugih podobnih ustanovah. To dá ozračju zdravilišč rahlo sprevrženo, dekadentno ozračje, ki ga Thomas Mann opisuje v *Čarobni gori*. Vseeno zdaj veljajo, ne samo zaradi plemenitega videza, ampak tudi zaradi dejanskih rezultatov, za prostore okrevanja, rehabilitacije – ljudje gredo v toplice in se počutijo bolje. Taka bi lahko bila produktivna usoda marsikatero totalne ustanove v času po dezinstucionalizaciji. Ljudje bi lahko tja hodili za dva ali tri tedne na okrevanje, da pridejo k sebi, v naravo in stran od skrbi.

Da imajo zdravilišča težave, smo se spomnili v Rimskih Toplicah. Zapuščeni zdraviliški kompleks smo gledali iz bifeja na železniški postaji (še vedno smo ostali na levem bregu). Tam smo se zbrali vsi: tisti, ki smo hodili, in tisti, ki smo se peljali. Eden izmed razlogov, da smo se sestali, je bil zaplet z Aleševim zobobolom – čez noč mu je lice oteklo v hruško, ni pa imel s seboj zdravstvene izkaznice. Zob so mu obdelali prav v Rimskih Toplicah, zobozdravniku pa smo obljubili, da dostavimo dokumente.

Nekateri, ki so do takrat hodili, so se naprej odpeljali, nekateri pa so se pridružili pohodni-

kom. Da se je mrzlo jutro spremenilo v vroč dan, smo opazili, ko smo se plazili proti Zidanemu Mostu. Ker se Savinja tam izliva v Savo, smo vedeli, da Radeče niso prav zelo daleč. To nam je dalo moči še za zadnji del etape. Ko smo tik pred Radečami prečkali Savo, smo se zavedli, da smo po 200 km hoje zapustili severni del Slovenije, iz Štajerske smo stopili na Kranjsko, njen dolenski del. So institucije tu kaj drugačne? Najbrž ne.

Prevzgojni dom v Radečah je svet zase. V njem zasledimo odsev časa, ko so ga odprli, petdesetih let prejšnjega stoletja. O njih govori arhitektura, ki ustvarja makarenkovsko ozračje, na modernistični stavbi uprave s poloblimi strukturami je freska s socrealistično podobo, zraven pa piše »Zdrav duh v zdravem telesu!« Velika ustanova s telovadnico, bazenom in igrišči, narejena za več sto »gojencev« (kakor so nekoč rekli ljudem v vzgojnih zavodih), je zdaj skoraj prazna, v njej živi le nekaj več kot trideset mladih ljudi. Deloma je to posledica dezinstucionalizacije in prizadevanja na področju mladoletnega prestopništva po drugačnih, skupnostnih ukrepih, kot je na primer družbeno koristno delo, strožji nadzor, skupinsko delo ipd., pa tudi spremenjene demografske podobe, saj se je delež mladih v prebivalstvu zmanjšal.

Nam se je seveda bazen, ki so ga v začetku delovanja ustanove z udarniškim (cinično bi bilo reči prostovoljnim) delom zase zgradili prebivalci zavoda, po dolgi poti zelo privilegel. Že nekaj dni se nismo kopali v kakšni reki ali jezeru. Marina in Andy sta uživala tudi v igranju košarke. Vse to se je po dolgi poti privileglo. Ne vemo pa, koliko je to ustrezalo fantom, ki živijo v zavodu. Povedali so nam, da lahko uporabljajo bazen in igrišča samo ob določenem času in še takrat jih nadzorujejo pazniki.

Prevzgojni dom Radeče je bil prva ustanova na naši poti, kjer živijo mladi ljudje. Zavod je namenjen fantom in dekletom, ki so v sporu z zakonom. Ker so premladi za zapor, jih pošljejo v Radeče. V Radečah se zelo očitno mešata pojma vzgoje in kaznovanja. V nasprotju z drugimi zavodi so Radeče del pravosodnega sistema, natančneje Uprave za izvrševanje kazenskih sankcij. Pravzaprav to pomeni, da imajo oboje: vzgojitelje

in paznike, torej dve skupini ljudi, ki morata z njimi delati in vsaka skupina ima svoj način dela.

Večina nas je bila tam prvič, le stari znanci zavodov, Vito, Sabrina in Mijo, so že bili tam. Pa še oni nam niso povedali dovolj o Radečah, da bi bili nanje pripravljeni.

Zato je bil za večino ta zavod velik šok – bazen, paznik, uniforma, pendreki. Vita ni šokiralo, saj že dolgo hodi po zavodih in je že vsega vajen. Zazdelo se nam je, kakor da bi se znašli v seriji Beg iz zapora. Videli smo fanta, vkljenjenega v lisice v spremstvu paznika, fant, ki se je z nami pogovarjal, je hotel v svojo sobo po cigarete, pa mu paznik tega ni dovolil. Ko smo se pogovarjali, je takoj pristopila vzgojiteljica, verjetno da bi slišala, o čem govorimo. Ko jo je Monika vprašala, ali se ne smemo sami pogovarjati s fanti, se je seveda diskretno umaknila.

Izvedeli smo, da imajo za vsako stvar urnik, da obstaja zaprti oddelek (tega zaposleni niso omenili). Ne smejo imeti svojega televizorja, ne smejo igrati kart, nimajo interneta, po telefonu se lahko pogovarjajo le pet minut na dan. Tudi z nami so se lahko srečali samo tisti, ki so jim to dovolili. Drugi so bili po »uradni« razlagi že razporejeni po drugih dejavnostih. Razcep na osebje in varovance, ki je značilen za totalne ustanove, je bil tukaj bolj očit en kot v drugih ustanovah, ki smo jih do zdaj obiskali.

Okrogla miza je potekala v podobnem institucionalnem ozračju. Večji del je šlo za standardno predstavitev ustanove, njenega deklariranega dela. Za ideologijo prevzgoje je značilno, da razume mlade ljudi, ki tam živijo, kot ljudi s pomanjkljivimi vrednotami, v zavodu so zato, da bi jim vrednote spremenili. So ljudje, ki so neuspešni, ki opustijo šolanje in nimajo urejenih družinskih razmer. Težava je zgolj v posamezniku, rešitev pa je samo v njih samih in njihovi motivaciji. Govorili so o vrednotah, ki jih je treba spremeniti, fantje pa so nam medtem šepetali o tem, kako so kradli, ker drugače ni šlo. Ali zaradi revščine ali za droge, predvsem pa niso imeli druge izbire. Zdelo se je kot, da živijo v dveh različnih svetovih – osebje in uporabniki. Kot, da se ne bi poznali in srečevali vsak dan.

Na okrogli mizi je bil tudi direktor zavoda, ki se je spominjal boljših časov. Logaškemu eksperimentu so sledili tudi drugi zavodi za mlade, podobno so takrat tudi v Radečah začeli z različnimi projekti. Hoteli so zavod zapreti, odpreti stanovanjske skupine, pa so jih ustavili. Drugi zavodi za mlade spadajo pod ministrstvo za šolstvo, oni pa pod ministrstvo za pravosodje. Tu veljajo drugačna pravila, za vsako malenkost morajo prositi ministrstvo. Tudi ko smo jim rekli, ali bi kakšen fant lahko šel z nami, tega niso mogli urediti. Najprej bi morali prositi za dovoljenje, ministrstvo pa bi odgovorilo šele čez kakšen mesec.

Bi nam pa fantje iz Radeč prišli prav, saj smo potrebovali ljudi, ki bi nam pomagali, denimo, pri podpori iz-hodovcem iz zavodov, pa še za druge opravke. Bilo bi nas več in bi bilo bolj zabavno, pa še fantje bi se za nekaj dni rešili zapora.

Radeče so definitivno pustile močan vtis na nas. O tem smo govorili še med večerjo (gostili so nas v bližnji piceriji) in kot po navadi na večernem sestanku (vtisi). Prizora mladostnika v lisicah nismo mogli izbrisati iz svojih misli. Pa saj vemo, da se v vseh zavodih dogajajo bolj ali manj grozljive stvari, vemo, da so ljudje tam nesrečni, ampak tukaj je bila brutalnost zapiranja preveč očitna. Morda prav zato, ker so v Radečah mladi in sposobni ljudje – generacijsko bližji večini udeležencev Iz-hoda. Ker se z njimi laže identificirajo, je zapiranje bolj šokantno. Bolj očitno je tudi, ker je manj zavito v ideologijo zdravljenja in oskrbe, bolj očitne so uniforme.

Radeče imajo v sistemu obravnavanja mladih podobno funkcijo kot Hrastovec v sistemu za odrasle. Zavoda v Radečah in Hrastovcu pobegeta tiste, ki jih drugi zavodi ne morejo obvladovati. Ta usedlina je v Radečah bistveno manjša, deloma zato, ker so vzgojne ustanove doživele delno dezinstucionalizacijo, ker je več skupnostnih služb, a vseeno so Radeče ne le spomenik socrealizma, ampak tudi neuspešne in delne dezinstucionalizacije. So tudi več kot spomenik – hardver, ki je bistveni del softvera, ki ureja promet po vzgojnih zavodih in naredi vse službe disciplinske, saj če ne boš priden drugje (v šoli,

na centru, v stanovanjski skupini, v mehkejšem zavodu), prideš sem – v Radeče (na mejo med Štajersko in Kranjsko).

Seveda nismo prespali v zavodu. Sabina je uredila, da smo, tako kot že večkrat, lahko prespali v šolski telovadnici, pravzaprav dvorani (večnamenski očitno) s tribunami, ki stoji ob stadionu. V Radečah res imajo radi zdravega duha v zdravem telesu.

Sabrina se je sčasoma na pohodu čedalje več pogovarjala. Pogovarjala se tudi s tujci in se včasih zapletla v pogovore. Ko smo spali v osnovni šoli v Radečah, najprej nismo imeli blazin za spanje. To je Sabrino zelo zmotilo in je začela preklinjati. Vsem je bilo zelo nerodno in smo jo hiteli miriti. Gospa, ki nam je odprla stanovanje, pa je vzela zadevo resno in začela iskati blazine. Tako je bila Sabrina zaslužna za to, da nismo spali na tleh.

Večerni sestanek je bil deloma tudi slovo. Monika se je po Impoljci odpravljala za en teden na dopust (pank festival), Andy je šel domov, Marina je šla v Lukavce, ker sta s fantom nameravala na dopust. Prihajala pa je čisto nova zasedba: Maja, Nika in Petra, vračal se je Borut. Velike spremembe, predvsem pa smo pogršli Moniko, Andyja in Marino.

Trinajsta etapa: Radeče-Impoljca

Dolžina etape: 20 km
Skupno prehojenih 241,5 km

Radeče v nedeljo zjutraj, ko še spijo, naredijo poseben vtis. Ko se peljemo mimo, jih ne vidimo v celoti, del se skriva v dolini, po kateri priteče potok Sopot do Save. Ravno potok, ki ločuje dele trga, daje Radečam imeniten videz skorajda mesta na dveh bregovih, celo z zapoznelimi nedeljsko-jutranjimi žurerji, ki se opotekajo domov. Šli smo čez nov most na levi breg Save in v večjem številu korakali proti Sevnici. Ker je bila nedelja, smo ugotovili v Loki, nobena gostilna še ni bila odprta. Imeli smo dva počitka, enega v gozdu ob

cesti, drugega na železniški postaji Breg (upali smo, da je na postaji odprt kakšen lokal – pa je bil tam le postajni načelnik, ki nas je pozdravil, in vlak, ki je peljal v nedeljo zjutraj v Ljubljano). Spili smo pač tisto, kar smo imeli v čutaricah in nahrbtnikih, splaknili tablete, da so šle laže po grlu. Tik pred Sevnico, v Orehovem, smo se ustavili in od prijaznih domačinov dobili nekaj sadja. Prvi lokal je bil odprt šele prav v Sevnici – privoščili smo si dvojno kavo. Mislili smo, da je Impoljca takoj čez Savo, malo naprej od Sevnice, a smo morali prehoditi še kar pet kilometrov. Tik pred Impoljco je Mijo padel skupaj in je v domu prišel k sebi.

Impoljca je posebni socialnovarstveni zavod, podoben Hrastovcu, Lukavcem in Grmovju. Ko so drugod po svetu začeli pospešeno zapirati take ustanove, so pri nas povečevali zmogljivosti. Tako je danes zmogljivost Impoljce štirikrat večja, kot je bila v šestdesetih. Čeprav so zavod na novo zgradili, še vedno daje vtis graščine (dejanski grad pa kot gradič, preddverje ustanove). Zgradba je videti kot velika palača. »Obdaja jo velik, zelo lepo urejen park, ki ponuja veliko možnosti za sprehode, rekreacijo in preživljanje prostega časa v naravi. Poleg zelenih površin, ki so zasajene z drevesi in okrasnimi grmički, si stanovalci in obiskovalci lahko odpočijejo v lesenih utah, ki so postavljene ob vodnem parku,« piše na spletni strani.⁶

Sprejem v Impoljci je bil zelo dober. Res so se potrudili. Organizirali so športne igre in pripravili zabavni program. V Impoljci si res nismo smeli privoščiti spanja na okrogli mizi ali na dogodkih. Tudi odnos osebja nas je presenetil. Direktorica zavoda Andreja nam je kar takoj povedala, da so bili precej šokirani, ko so dobili naš manifest, da pride k njim Iz-hod. Zaposleni so se med sabo o tem dolgo pogovarjali, niso vedeli čisto dobro, kaj bi naredili, vendar so se nazadnje odločili, da nas sprejmejo in da se bodo pogovarjali z nami.

S tem so naredili kar pomemben vtis na nas, imeli smo občutek, da se lahko pošteno in iskreno pogovarjamo z osebjem.

.....
⁶ www.impoljca.si

Andy, Monika in Marina so odšli. Johnny je šel za nekaj dni k Zokiju, ki živi ravno nad Sevnico. Alešu je zaradi zobobola že prejšnji dan povsem zatekel obraz, zato sta morala z Nejo v Grmovje po zdravila. Takoj ko je prišel v Grmovje, so ga vsi spraševali, ali je že nazaj v zavodu.

Na srečo se je vrnil k nam.

Poleg zobozdravstvenih težav pa smo imeli velike težave tudi z zdravili. Ta so namreč iz vnaprej pripravljenih doz padala ven. Vseposod po Nejinem nahrbtniku jih je bilo polno raztrešenih. Bila so najrazličnejših barv – od zelene do pinki. Marsikdo bi jih lahko zamenjal z bonbončki. Kakorkoli, treba jih je bilo spet sestaviti. Neja se je mučila, saj tablet po barvi takrat še ni poznala. Skušala jih je po spominu, glede na barve, sestaviti skupaj. Kot bi sestavljala barvno sestavljanjo. Nazadnje je obupala in za pomoč prosila sestro, ki je z veseljem priskočila na pomoč. Skupaj sta po seznamu uredili tablete – sestavili sestavljanjo in vse je bilo spet v najlepšem redu. Za naprej se je Neja z zaposlenimi v zavodih dogovorila za drugačen režim, da bo sama pripravljala tablete, da ji ne bodo padale iz dozatorjev.

Program v Impoljci se je začel z narodno glasbo ter vljudnostnimi pozdravi in zahvalami. Ko so v imenu Iz-hoda začeli pozdravljati tudi Darinka, Zdravko in Mijo, so dobili moč tudi stanovalci Impoljce. Iz institucionalne ceremonije je nastala ljudska tribuna. Predvsem jih skrbi denar. Nimajo ga dovolj, tudi tisti, ki delajo zaslužijo le osem evrov na mesec. Mijo in Darinka sta povedala, koliko onadva dobita v Grmovju in Hrastovcu na mesec. Ugotovili smo, da se plačilo od zavoda do zavoda zelo razlikuje, nikjer pa urne postavke niso niti od daleč podobne tarifam, ki veljajo na trgu dela. Najvišja urna postavka je v Hrastovcu, kjer dobijo 1,25 na uro, drugod dobijo ljudje bistveno manj kot evro na uro.

Iz pritožb uporabnikov se je razvila ideja o sindikatu uporabnikov, ki delajo v zavodih. Nad to idejo smo bili vsi navdušeni, začeli smo se že pogovarjati, kako ustanoviti tak sindikat. Sindikat uporabnikov bi se lahko boril, da bi ljudje v zavodih sploh imeli pravico do dela. Na eni strani te

pravice nimajo zaradi statusa (večina jih je upokojenih ali imajo status intelektualno oviranih), na drugi pa ker živijo v zavodu, ne smejo delati. Ko delajo v zavodih, njihovemu delu rečejo delovna terapija, tistemu, kar dobijo za plačilo, pa nagrada. Delo je lahko terapevtsko samo, če je pošteno plačano. V nasprotnem primeru govorimo o izkoriščanju uporabnikov.

Potem so ljudje začeli vstajati drug za drugim. Najprej je vstal eden, potem drugi in počasi jih je vedno več vstajalo in odhajalo. Nikomur niso nič rekli, kar šli so, kot čreda ovac, in nas pustili, da se pogovarjamo sami s seboj. Šli so na kosilo. Zanimivo je, kako imajo ljudje v zavodih v glavah vgrajeno uro, kdaj je treba na kosilo in večerjo, sploh jih ni treba poklicati, kar sami gredo točno ob uri.

Po kosilu pa športni program. Tu smo videli, da je Zdravko športnik, glede na to, da je bil dolgo v zavodu, mu verjetno gredo zavodske športne igre še toliko bolje. Za nagrado je dobil veliko kave (tri ali štiri pakete), naslednja dva dni smo jo neprenehoma kuhali. Prišel je k Neji ali Moniki in rekel: »Dej, pejdi skuhat eno kavo, jaz častim vse.«

V Impoljco so prišli Jan, Maja in Mladen, vrnil se je Borut. Mladen je bil že v Mariboru, kjer je imel stan-up predstavo, zdaj pa je prišel hodit. Pozdravit so nas prišli tudi Zlata, Janez, Matej in Anže. Maja se je odločila, da bo Neji pomagala pri tabletah, kajti to je resna stvar. Neja je pripravljala zdravila neopazno, mimogrede, za Majo pa so bila osrednja tema.

Sledila je noč mirnega spanja. V Impoljci nam namreč ponoči ni bilo treba teči za Sabrino ali Zdravkom, če sta šla na cigareto, saj ograjo okoli zavoda zaprejo. Videli smo praktično plat zapiranja.

Štirinajsta etapa: Impoljca-Dob

Dolžina etape: 22,4 km
Skupaj prehojenih 263,9 km

Spet ob štirih na noge, se na hitro pripraviti in hoditi. Tisti, ki so ostali »doma«, pridejo za nami

z avti. Tokrat jim ni bilo treba pospravljati, saj bomo še eno noč prespali tukaj.

Zapeljali smo se do Boštanja, saj smo pot med Sevnico oziroma Boštanjem že prehodili (zakaj bi jo dvakrat). Še v mraku (jutra so postajala vse bolj pozna) smo med hišami poiskali pravo pot na stransko cesto, ki nas bo vodila mimo Jablanice proti Krmelju. Imeli smo srečo, jutro smo srečali na planoti nekje nad Jablanico – megle v dolini in zdaj že avgustovsko sonce so pobožali naše izhodne duše. Čas za fotografijo. Skozi Goveji Dol do prvega postanka in kave v »središču« Krmelja, rudarskega naselja, ki značilno urbanizira sicer podeželsko pokrajino. Kdo bi rekel, da gremo v zapor! Iz Krmelja mimo Gabrijel je postajalo čedalje bolj vroče. Ko smo že videli Mokronog, natančneje v Hrastovici (ki razen imena in naših spominov nima nič opraviti s Hrastovcem), je bila vročina neznosna. Skozi polje smo se prebili do bencinske črpalke na glavni cesti, da se odžejamo in počakamo motorizirani del ekipe. Dob je bil tako rekoč na dlani, hoteli smo iti kar čez polje, pa so nam to domačini močno odsvetovali, pravijo, da se še tisti, ki imajo polja v bližini zapora, lahko zaporu približajo ob vnaprejšnji napovedi in dovoljenju. Ali je to res ali pa še ena dolenjska potegavščina, nismo preverjali. Raje smo se napotili skozi Puščavo (sonce je že peklo kot v Sahari, bilo je soparno) do Slovenske vasi, kjer je odcep od glavne ceste proti zaporu. Zadnji del poti je bil posebno naporen, tudi za tiste, ki so šli le od Mokronoga peš.

Do zapora vodi mogočen drevored. Pred njim je gostilna, še zadnje okrepčilo pred v-hodom. V gostilni so nas že čakale nekatere udeleženke okrogle mize. Neva, Andreja, Kaja, in Vesna so se na Dob pripeljale naravnost s počitnic, polne energije. Bila je še Elvira in še človek z izkušnjo zapora iz Stigme, saj naj bi govorili tudi o drogah, o tem, kako po zaporu narediti izhod iz vloge, v katero te postavi.

Ko se nam je kdo pridružil na kakšnem dogodku, smo po navadi na kavi poročali o poti. Govorili smo jim o vtisih iz ustanov, zabavnih prigodah, o užitku hoje, zelo pogosto pa smo jih hoteli prepričati, kako lepa so jutra. Zjutraj se je res težko prebuditi, vendar se spleča. Večinoma

nam niso verjeli, dokler niso doživeli izhodovskega jutra. (Zgodaj zjutraj se je treba odločati med lepoto jutra in lepoto užitka postelje. Če nimaš dobrega razloga, da vstaneš, te premami neposredni užitek podaljšanih sanj.)

Dob je bil edini zapor na naši poti. Zanj so večinoma vsi slišali, je največji zapor v državi. V primerjavi z drugimi zapori so ljudje na Dobu zaprti dlje. V javnosti velja za najbolj zaprto ustanovo pri nas, zato nismo vedeli, kaj pravzaprav pričakovati. Ali se bo sploh kdo pogovarjal z nami? Bomo lahko govorili z ljudmi, ki so tam zaprti? Mogoče pa pridejo vsi na javno tribuno, mi bomo pa zaspali.

Na vratih so nam takoj dali vedeti, da stopamo v zapor. Vse stvari smo morali pustiti v posebnih omaricah pri vratarju. Morali smo pokazati osebni dokument, preden smo stopili skozi detektor kovin. Potem so nas peljali v manjšo dvorano, kjer smo imeli javno tribuno. Nanjo je prišlo nekaj zapornikov in večina zaposlenih (v strokovni službi, paznikov je bilo bolj malo).

Po predstavitvi Iz-hoda smo se pogovarjali o dejavnostih njihove ustanove. Govorili so nam o tem, da imajo veliko dejavnosti, da se lahko ljudje v zaporu vanje vključijo in da jim lahko koristijo, se pa zavedajo, da to ni dovolj in da so večinoma neučinkoviti. Oglasili so se ljudje, ki so tam zaprti, in človek, ki je bil že zunaj. Njihove izkušnje kažejo predvsem na dvoje. Nekaterim vse dejavnosti v zaporu niso dostopne, še sami ne vedo, zakaj. Hkrati pa se jim zdijo dejavnosti v zaporu neuporabne v življenju, ko prideš ven. Seveda se lahko vpišejo v šolo, a zaposlili se bodo le stežka, ko bodo delodajalci izvedeli, da so šolo končali na Dobu. Zaposleni so se večinoma strinjali s povedanim. Tudi sami so začeli govoriti o tem, da bi bilo treba stvari pri njih spremeniti.

Nekoč je bilo bolje, pravijo. Ljudje so lahko hodili ven v šolo, bili so bliže skupnosti. Bilo bi bolje, če bi bili njihovi oddelki bolj odprti, da bi imeli več enot, ne samo centralne, da bi z ljudmi lahko delali tudi v skupnosti. Če bi živeli v stanovanjskih skupinah ali vsaj v manjših enotah bliže vsakdanjemu življenju, bi bila »resocializacija«

vsekakor bolj mogoča. Zaposleni se počutijo nemočne, da bi lahko kaj spremenili, saj samo izvajajo navodila z ministrstva za pravosodje, malo je prostora za inovativne ideje. Pa tudi kazenska zakonodaja postaja strožja, pritisk na zapore in zapiranje se krepi. Zato ne bodo šli po poti, ki se jim po strokovni presoji zdi bolj smiselna, nasprotno, že gradijo nove stavbe (da bi bili pogoji boljši!). Vedo, kaj je dezinstucionalizacija, znali bi narediti prve korake, a jih ozračje pri tem ovira – birokracija in nestrpnost do zapornikov.

Zaradi urnika, ki se ga v zaporih držijo bolj strogo kakor drugod, smo morali pogovor prekiniti. V jedilnici je imel Mladen krajši stand-up nastop, ki je bil kljub pokvarjenemu ozvočenju in nevihti s točo zelo uspešen – nekatere stvari so, če jih poveš v zaporu, bolj zabavne, kot če jih slišiš zunaj. Ob tem smo poklepetali z ljudmi, ki trenutno živijo v zaporu. Paznikov in zaposlenih ni zanimalo, o čem se pogovarjamo. Pustili so nas pri miru. Pogovarjali smo se o bolj vsakdanjih stvareh. Bili smo pač popestritev rutine.

O Dobu smo dobili dober vtis. Ni bilo kakšne posebne žurke, pogovarjali pa smo se zelo dobro. Njihove ideje o odpiranju zaporov so nam še nekaj časa ostale v spominu in smo jih ponovili večkrat v kakšnih pogovorih z mimoidočimi, pa tudi na okroglih mizah. Najteže si ljudje namreč predstavljajo dezinstucionalizacijo zaporov, postavlja se namreč vprašanje, kako obravnavati zločin brez kazni. Ljudi so v druge zavode pripeljale okoliščine, niso krivi, da so stari, nemočni, dezorientirani itn., ljudje v zaporih pa so storili kazniva dejanja in so osebno odgovorni za to, da so v zaporu. Dejansko pa to ne drži. Večino ljudi so v kazniva dejanja prisilile okoliščine, jasno je, da so v zaporu tisti, ki si ne morejo plačati odvetnikov, ki so kradli zaradi svoje stiske, ki so naredili kaj narobe, pa so jih zlahka odkrili, da pa večina tistih, ki krade na debelo, z dobičkom vred ostane zunaj. Tudi zapori so bolj socialne kot pa kaznovalne ustanove. Večina ljudi je zaprtih zaradi kaznivih dejanj, povezanih z uživanjem prepovedanih drog. Vojna proti drogam in naraščajoča nestrpnost, ki izhaja iz čedalje večjega strahu za varnost in čedalje večje volje po nadzoru

prebivalstva sta preprečila, da bi se procesi dezinstucionalizacije razvili tudi v teh ustanovah. Na srečo ne povsod. Tudi pri nas je bila kaznovalna politika sodišč do nedavnega dezinstucionalizacijska – veliko je bilo pogojnih kazni, morda malo manj na področju politike izvajanja kazni.

Četudi so nas v Impoljci zelo lepo sprejeli, smo bili tam predolgo. Tri dni. Tretji dan smo že komaj čakali, da gremo naprej. Počutili smo se, kot da bi bili nekje zaprti, vse je bilo isto, zvečer so zaklenili ograjo okoli zavoda, ves čas smo morali gledati balkone z rešetkami. Ko se premikaš iz zavoda v zavod, se ne počutiš tako ujetega, ko pa smo bili v istem zavodu tri dni, je bilo vsega že preveč. Ko smo zadnji dan prišli prepozno na večerjo in je je zmanjkalo, smo čisto znoreli. Nekdo je kričal nad kuharicami, tako da so nam potem le dale nekaj kruha in namazov.

Petnajsta etapa: Dob-Šentvid pri Stični

Dolžina etape: 26,5 km
Skupaj prehojenih 290,4 km

Na Impoljci smo bili resnično predolgo! Skoraj bi se že ustalili. Motorizirana ekipa je pospravljala stvari. Ko smo pakirali, smo spakirali le del stvari, večina jih je ostala kar tam, celo računalnik, brez katerega še posebno tisti, ki delamo na faksu, ne gremo nikamor.

Do Slovenske vasi (Doba) smo se pripeljali in nadaljevali pot – najprej do Mirne. Poiskali smo železniško postajo, saj je Darinka hotela iti na vlak. Preostali smo takoj za Mirno zavili z glavne ceste, iskali »bližnjice« in na Trbincu našli prijazne ljudi, ki so nas povabili na čaj in na pogovor o našem pohodu. Govorili so o sosedi, ki je bila v redu, potem pa je kar na lepem izginila. Šele čez kakšen mesec so izvedeli, da je v zavodu. Šli so jo obiskat in se jim je zdelo, da tam trpi. Doma bi ji bilo bolje. Gostoljubje ljudi da moči, pred nami pa je bila še dolga pot. Dolenjci imajo izvirna imena vasi, po Hudejah (postanek za kavo) smo šli skozi Račje selo (romski

otroci so bili veseli, da smo jim mahali nazaj), pa skozi Mrzlo Lužo do Velike Loke. Cesta je vijugala, mi pa z njo. V Šentlovrencu (blizu je Muhabran) smo ujeli vlak z Darinko in Majo, prisedel je še Aleš, hodili smo že dolgo, postajalo je spet peklenko vroče, gričevje je postajalo bolj položno – v hudi vročini smo vkorakali v Šentvid pri Stični.

Dom je na vrhu vasi, a ko smo prispeli, ni bilo nikogar in smo nekaj časa kar hodili gor in dol po dvorišču. Prvi vtis je bil dober. Vrata so bila odprta, na dvorišču so se igrali otroci. Niso se igrali »po zavodsko« z osebjem okoli njih, ki bi jim govorilo, kaj lahko in česa ne. Bili so razigrani otroci, ki skačejo po igrišču in se zabavajo. Ko bo čas za kosilo, jih bodo že poklicali, tako kot doma. Razposajenim otrokom se je približala Darinka. Hotela je začeti pogovor s prijazno gesto – ponudila jim je bonbone. Otrokom so se zasvetile oči. Kratkolasi deklici je celo uspelo seči z roko v vrečko, ko je vsa zgrožena prišla ena od zaposlenih in povedala nekaj ostrih. Seveda, otroci so bili tu zaradi težav s težo, skušali so jih naučiti zdravega prehranjevanja, ona pa jim je ponudila bonbone. Sprva začudena Darinka je potem le dojela, kaj je ravnala narobe. Vse skupaj se ji je zdelo smešno, otroci so se ji zasmilili.

Kaj v Stični delajo, nismo dobro vedeli. Da je to center za zdravljenje boleznih otrok, pa da gredo tja v kolonijo otroci, ki so nekoliko bolj močni, smo vedeli, kako delajo, pa ne. Čez nekaj časa nas je psihologinja povabila na kavo. Na kavi se nam je pridružila direktorica centra za zdravljenje boleznih otrok. Dom so ustanovili za otroke grških partizanov (Markos), ki so po končani vojni nadaljevali revolucijo (in jo izgubili), šele pozneje je postal dom za bolne otroke s hudimi kroničnimi boleznimi.

Zdaj k njim pridejo otroci po zdravljenju v ljubljanskem kliničnem centru. Tukaj naj bi se naučili ravnati s svojo boleznijo tako, da bi jih čim manj ovirala pri vsakdanjem življenju. Otroci so pri njih dva do tri tedne, potem pa gredo nazaj domov. Obiskujejo vaško šolo, posebne šole v centru nimajo. Tako je lažje in bolje, saj se bodo tudi doma vrnili v navadno šolo in morali izpolnjevati vse obveznosti. Imajo pa težave z nekate-

rimi, ki se ne morejo vrniti domov zaradi socialnih razmer – ker živijo v revščini, ker so odnosi v družini taki, da je življenje neznosno, ipd. Imajo še tečaje za otroke s posebnimi težavami (prevelika telesna teža, motnje v hranjenju, težave z zadrževanjem vode). Na teh tečajih so otroci pri njih kakšna dva tedna in se učijo psihosocialnih spretnosti. Kot so pripovedovali, smo si zavod predstavljali kot nekakšne tematske kolonije.

Gre torej za ustanovo, ki se je skoraj povsem dezinstucionalizirala. Postala je ustanova za krajše bivanje otrok in psihoedukativne programe. Institucionalni model, bi lahko rekli, je nadomestil psihopedagoški. Ustanova se ni preoblikovala v terenske službe, ampak je le spremenila svoj način dela. Temu modelu sicer manjka socialna komponenta – v pogovoru smo omenili, da timu manjka socialna delavka, ki bi lahko organizirala oskrbo in namestitev otrok, ki se ne morejo vrniti domov – bodisi tako, da bi pomagala družini prebroditi finančno stisko ali urediti odnose; če to ne bi bilo mogoče, pa tako, da bi našla drugo rešitev za življenje otroka (namestitev v drugi družini (rejništvo), poskrbela za možnost zdravstvene oskrbe v stanovanjski skupini ali kaj podobnega). Videli smo, da zgolj psihopedagoški model ne odpravi socialnih težav, zato imajo v ustanovi manjše število otrok, ki tam skorajda živijo. Je pa to dober model za preobrazbo in izrabo prostorov, ki so zdaj namenjeni dolgotrajni oskrbi. V Hrastovcu smo na primer razmišljali, da bi lahko bil potem, ko bi se vsi stanovalci izselili, na zdajšnji lokaciji zavoda center, kamor bi lahko ljudje prišli na rekreacijo (dejavnosti, prilagojene ljudem z ovirami), lahko bi prišli ljudje s težavami na seminarje, kako preživljati krize, kako živeti s težavami v duševnem zdravju itn.

Okroglo mizo o zagovorništvo otrok sta Petra in Nika organizirali v sosednjem gasilskem domu. Na njej so govorile Vlasta Nusdorfer, ena izmed zagovornic otrok, Darja in Jani iz Doma Malči Beličeve. Sicer pa je je udeležilo nekaj krajanov in direktorica centra. Govorili smo o izkušnjah zastopnic otrok. Sogovornice so govorile o svoji vlogi, ko so zagovarjale otroke na centrih za socialno delo in v drugih ustanovah. Posebnost njihovega

dela je v tem, da jim ni treba medirati med starši ali centrom, ampak so vedno na strani otroka in prisluhnejo njegovim potrebam. Med okroglo mizo sta Mijo in Zdravko vso pozornost pritegnila nase oziroma na Sabrino. Sredi okrogle mize je prišel Zdravko povedat, da je Sabrina zbežala, čez nekaj časa pa se je Mijo prikazal na vratih: »Andreja, pokliči policijo! Sabrina je pobegnila!« Temu je sledilo skakanje in tekanje gor in dol med hišami in potkami v Šentvidu. Sabine pa res ni bilo nikjer. Vsi panični smo skakali in tekali gor in dol, okrogla miza pa se je nadaljevala. Čez kakšne pol ure je Sabrina pridrsela s sladoledom pred gasilski dom. Kot je povedala Zdravku, je šla samo po sladolem in prišla potem nazaj, nič posebnega. Seveda nas je poslala nekam in nakričala, da kaj delamo tako paniko, in se nam smejala v faco. Nam pa se je tudi vse skupaj zdelo smešno, naše brezglavo skakanje okoli pa popolnoma neumno.

Večer v Šentvidu je bil lep, sproščen, res taborniški. Spali smo v šotorih pred centrom za zdravljenje. Prišla sta Nejc in Jana s kitaro, raje kot na sestanku smo sedeli na klopcih, klepetali, Nejc pa nam je igral in pel.

Šestnajsta etapa: Šentvid pri Stični-Ponikve

Dolžina etape: 25,1 km
Skupaj prehojenih 315,5 km

Malo z zamudo, a še vedno po mraku, smo odšli iz Šentvida – najprej proti Ivančni Gorici. Da je bilo temno, vemo, ker Petra ni videla na cesti modrasa in je stopila nanj. To je bil verjetno najnevarnejši trenutek celega pohoda. Nismo se niti ustavili, adrenalina je šel v noge – psi lajajo, karavana gre mimo. Ob robu Ivančne Gorice smo prečkali avtocesto in stopili na Mrzlo polje – v Krjavljevo svet dolenjskih legend in pravljic. Na koncu polja je namreč Murljava, naša prva postaja, priložnost za dva čaja. Od tod, ne mimo izvira Krke, pač pa čez hrib Rogljevko smo po gozdnih brezpotjih in makadamskih cestah prišli do legendarne llove gore. Čeprav je tudi za

nas veljalo geslo s spomenika padlim partizanom: »Ne in ne, niso nas strli in nihče nas nikdar ne bo«, pa je bil naš ritem bolj jazzy kot Kozinova pesnitev (Maja, Nejc in Aleksandra in Johnny so pravi jazz kvartet). Od tod je Pavel Kunaver (Vitov taborniški starešina) gledal zvezde (opazovalnica je bila zaprta, pa tudi zvezd ni bilo), mi pa smo uživali v panorami Radenskega polja, v daljavi videli Grosuplje in slutili Ljubljano nekje zadaj. Čušperk je še lepo dolenjsko krajevno ime. Naša pot je šla v nasprotno smer – na Dobropolje, od sedla, ki loči obe kraški polji, smo se spustili v Zdensko vas. Dobropolje ima obliko črke P z vzpetino na sredini in Ponikvami v podaljšku. V Ponikvah, kot ime pove, odteka voda, ki ob močnem deževju poplavi polje. Ponikve so torej hkrati privesek Dobropolja in njegov odtok, pa tudi povezava na Turjak.

Medtem ko so nekateri hodili, smo drugi pospravljali tabor. Ta dan je bil za motorizirano ekipo kar naporen. Po odličnem zajtrku smo se lotili pospravljanja šotorov, spalnih vreč in drugih reči, ki so ležale na trati pred zavodom. Ko smo se težavo spravili vse v avto, smo se odpeljali proti naslednjemu kraju, proti naslednji instituciji.

V Ponikvah smo se približali Ljubljani – našemu cilju –, a do konca je bilo še pol poti (na naslednji etapi se pot prepolovi). Zavod Prizma Ponikve je posebni socialnovarstveni zavod. Stoji med drevesi na južnem robu vasi Ponikve. »V zavodu so sicer veseli vsakega novega stanovalca, a se zavedajo, da bi vsak raje ostal v svojem domačem okolju, zato so tudi veseli, ko stanovalci gredo iz zavoda.« Zavod je po stopnji dezinstucionalizacijskih prizadevanj primerljiv s Hrastovcem. Pod vodstvom prejšnjega direktorja, Bojana Stanteta, s podporo Jelke in študentov socialnega dela (predvsem aktivistov Kristine, Davida, Boška in njihovega društva Gibanje) se jim je posrečilo v stanovanjske skupine preseliti pol stanovalcev, uveljaviti metodo individualnega načrtovanja in koncept ključnega delavca ter organizirati več umetniških dogodkov. V nasprotju z drugimi zavodi imajo stanovalci lahko hišne ljubljence, pari pa lahko tudi živijo skupaj. Zaradi privatizacijskih teženj in pritiskov invalidskega lobija je Bojan odstopil, ali

bo novo vodstvo nadaljevalo začeto delo, bomo videli v prihodnosti. Glede na to, kako so sprejeli Iz-hod, ne moremo sklepati ne v eno ne v drugo smer. Zdi se, da se je proces, vsaj za zdaj, ustavil.

Takoj ko smo prišli v zavod, so nas pogostili. Nekateri so šli na pogovor z osebjem, kjer smo govorili o delu zavoda, o odpiranju novih enot. Direktorica Katja je veliko govorila o tem, da so pripravljene na vsakršno sodelovanje, da bi z veseljem še naprej odpirali stanovanjske skupine in preselili ljudi v samostojna stanovanja, a kaj, ko tudi oni nimajo denarja. Spet ista pesem, vsi bi se načeloma šli dezinstucionalizacijo, če bi jim le kdo dal kaj denarja za to.

Preostali smo posedali okoli zavoda, navezovali stike in delili zgodbe s stanovalci. Medtem smo dobili tudi vodo, tako da je bila Sabrina po kopanju čisto drugačna – sveža in bolj živahna.

Tema strokovnega dogodka, okrogle mize, je bila osebna asistenca. Zakon o osebni asistenci bi omogočil ljudem vrnitev v skupnost. Osebna asistenca se zdaj izvaja kot socialnovarstveni program raznih društev na področju hendikepa, večinoma pa jo izvajajo javni delavci. Že zdaj dela veliko osebnih asistentov, zakonodaja pa bi omogočila dostop večjemu številu prebivalcev. Skupaj smo ugotovili, da je nujno, da so osebne asistencije deležni tudi ljudje z dolgotrajno duševno stisko, vendar na povsem drug način, z drugačno vsebino. Naloga osebnih asistentov bi morala biti tudi posredovanje med človekom, ki ima duševno stisko, in njegovo okolico. Vprašanje je tudi, ali potrebujemo poseben zakon o osebni asistenci, če že predlog zakona o dolgotrajni oskrbi govori o osebnih pomočnikih.

Slabša stran predloga zakona o osebni asistenci je tudi ta, da ne govori o neposrednem financiranju. Za krepitev moči je nujno, da bi bili uporabniki vsaj menedžerji ali celo delodajalci osebnih asistentov, ne pa da to vlogo prevzemajo društva in zavodi. Osebne asistente je treba izobraževati, predvsem sta pomembni njihova vrednotna usmerjenost in etika udeležnosti. Tudi na okrogli mizi smo prišli na temo sredstev in financiranja. Edini (tudi edini na vsej poti), ki je

bil prepričan, da je sredstev dovolj, da ne potrebujemo novega denarja, je bil Jože (predsednik Sončka). Samo porabiti jih moramo drugače. Namesto da jih vlagamo v zidove, jih moramo v ljudi, pa bo vse lepo in prav.

Zvečer smo se zabavali ob zvokih kitare. Igral nam je kantavtor Peter (Brežice). Nekateri stanovalci so prišli, osebje manj, nam pa je tudi ustrezalo, da ni bil prehud žur in da smo lahko šli razmeroma zgodaj spat.

Sedemnajsta etapa: Ponikve-Martinjak

Dolžina etape: 32,8 km
Skupaj prehojenih 348,3 km

Najprej sprehod (3 km) skozi gozd do Velikih Lašč na kavo. Šli smo mimo laščanskega kolodvora (prav neverjetno je, koliko je v Sloveniji železniških prog in povezav, samo uporabljamo jih ne). V Laščah smo se ustavili; zaradi nesporazuma dalj časa, kot smo nameravali. Od Lašč smo se odpravili proti Podsmreki (od Levstikovega trga po Stritarjevi cesti), pa spet čez hrib do Kaplanovega. Tu pa se začne vzpon na Bloško planoto.

Vzpon dvigne pritisk in je povzročil nekaj hude krvi. Seveda zaradi zdravil. »Jih je treba jemati ali ne? Najbolje je vprašati psihiatra, a on bo seveda potrdil, da jih je treba. Ali lahko vprašamo za tak nasvet, ne da bi vprašali človeka, ki se ga to tiče?« so bila vprašanja in tema hude polemike. Trajala je le nekaj ovinkov, ko smo prišli na planoto, je ni bilo več.

V Zgončah smo občudovali cerkev Primoža in Felicijana, od tod pa do Ban in Naredov poteka pot, ki sledi rimskemu *limesu*, obrambnemu zidu, ki ga je na mejah (od tod ime *limes*) gradil rimski imperij, da bi se zavaroval. Ali je hotel biti Rim velika totalna ustanova? So meje zato, da ustvarijo mir ali da ustvarijo vojno, tisti, ki meje podirajo, pa barbari? Je propad rimskega imperija zaton civilizacije ali revolucija, ki je odpravila suženjstvo kot temelj družbene ureditve?

Vsekakor pa je nenavadno, da so si Rimljani dali opravka s postavljanjem zidov po Blokah.

V Lužarjih (po domače »luzerjih«), vasi, ki daje videz, da je napol zapuščena, hkrati pa mirnega ozračja rustikalne kultiviranosti, smo videli, da so lahko Bloke, sicer divja pokrajina, tudi prijazen kotiček. Tu avstrijski *kitsch* še ni porušil harmonije kmečkih oblik. Bil pa je to tudi mir pred poletnim dežjem, ki nas je lovil po pobočju od Strmice navzdol. Ujel nas je pred hišo, za katero je bilo težko trditi, da ni vikend.

Lastnik nas je povabil na pijačo in debato. Živi tukaj s konjem in psom, dela v Ljubljani. Vsak dan se vozi tja in nazaj. Všeč mu je, da je blizu narave, tudi medvedi (na Blokah imajo smetnjake zaščiten pred medvedi) ga redno obiščejo. V zameno za dve uri sedenja v avtu ima nekaj ur svobode v naravi, tudi svobode pred totalnimi ustanovami. Ker dež ni hotel ponehati, nas je zategnil nekaj kilometrov do Nove vasi (eno od bloških središč). Tam smo nameravali končati etapo.

Avtomobilov pa ni in ni bilo. Ko so prišli, smo se dogovorili, da gre Jan nazaj z Andrejo po drugi avto in nas potem poberejo na poti proti Cerknici. Pot se je začela spuščati proti Cerknškemu jezeru, deževalo je, a ne močno – zakaj bi čakali? Prišli smo do Bloške police (4 km), pa potem do Bločic (6 km), kjer je še en del ekipe odnehal, Nika in Vito pa naprej. Bila sta presenečena, da ni bilo avtov, ko sta bila že na Cerknškem jezeru, šla mimo Grahovega, vse do Martinjaka. Naredili smo deset kilometrov več, kot smo načrtovali. Avti so zblodili po bloških planjavah (prišli so skoraj do Ribnice in namesto 50 kilometrov so jih naredili 150). Kje in kako se je Andreji uspelo izgubiti, še danes ne vemo.

Medtem ko smo nekateri mirno hodili, so se drugim dogajale drame. Neja jih opisuje takole: »Prispeli smo do telovadnice v Planini in že so se začele komplikacije (telovadnica je bila, mimoregrede, tudi del stare zgradbe zavoda. Še vedno ima rešetke na oknih, zato si ni težko predstavljati, da se je tam notri marsikaj hudega zgodilo). Najprej smo iskali ključe od telovadnice po Postojni. Ko smo jih končno dobili, smo se namestili. Andreja je odšla po preostalo prtljago, drugi

štirje pa smo ostali v telovadnici, se pogovarjali, s Sabrino sva igrali monopoli. Prav uživali smo, ko se je vse obrnilo v drugo smer. Sabrina je postala lačna. Upala sem, da imamo v vrečkah, ki smo jih prinesli, vsaj nekaj hrane, vendar kot zanalašč ni bilo niti kosa kruha. Klicala sem Andrejo. Sporočila sem, da bo kmalu prišla. Sabrino je ta novica potolažila. Potrpežljivo je čakala in se zamotila z igranjem monopolija. Bila je dobro razpoložena, saj me je premagala. Ko je bilo igre konec, je bilo konec tudi veselja. Čakanja je imela dovolj, bila je zares lačna. Andreja je klicala, da so se med potjo izgubili in da je še kar nekaj časa ne bo.

Odločila sem se, da gremo kar sami v župnišče, kjer naj bi nas pogostili s kosilom. Miju sem povila noge, oblekli smo se in ko smo prišli ven, je lilo kot iz škafa. Mijo in Zdravko sta se odločila, da ne gresta v takem dežju nikamor, Sabrina je začela tarnati o svoji lakoti. Uspelo se nam je dogovoriti, da počakamo, da se bo vreme umirilo. Poskušala sem jo zamotiti s pogovorom, vendar ni šlo več – začela je kričati, stekla je iz telovadnice do ceste, jaz pa za njo. Dohitela sem jo in jo prepričala, naj se vrne v telovadnico, da bomo naročili pice. Prav zasmilila se mi je, ker je bila res obupno lačna.

Klicala sem domov, da so šli na internet in mi povedali številke vseh picerij v bližini, ki pa na mojo žalost niso bile prav v bližini, ampak v sosednjem kraju, v Postojni. Edina picerija v Planini ni dostavljala pic. Prosila sem jih, naj naredijo izjemo, jim razložila, v kakšni situaciji sem, da bom plačala prevoz, vendar ni nič pomagalo. Klicala sem vse picerije v Postojni in povsod je bilo treba čakati več kot tri ure. Kot bi na ta dan vsa Postojna jedla pico. Nihče ni uslišal mojih prošenj, poleg tega se jim je zdela dostava v Planino dodaten, nepotreben strošek. Zavedla sem se, da ljudje okoli nas ne živijo v našem »mehurčku«, kjer si vsi pomagamo, in da zunaj vladajo drugačna pravila – boj za preživetje in dobiček imata prednost pred solidarnostjo. Pozitivna bilanca je merilo.

Klub vsemu mi je le uspelo naročiti pice. Upala sem, da bodo pohiteli. Sabrina se je veselila pice. Kmalu pa je njeno veselje skopnelo kot lanski sneg. Hrane ni bilo od nikoder. Prekipelo ji je in

tokrat je ni ustavil nihče. Stekla je v deževen dan, naravnost na ovinkasto, nepregledno cesto, ki pelje proti morju. Nisem je mogla več zadržati in prepričati, naj se ustavi. Tekla sem za njo, ona pa je začela trkati po oknih in vratih hiš in se dreti, da je lačna. Takrat se mi je zdelo to strašno, danes pa si očitam – kako to, da se tega prej nisem spomnila sama. Konec koncev je bil to naš namen – krepiti solidarnost. Kakorkoli, v tistem trenutku me je bilo strah, da je ne bi zbil kakšen avto ali celo tovornjak, saj je tekala čez cesto od hiše do hiše. Nekateri so pogledali skozi okno, odprl ni nihče.

Za mano pa sta hodila Mijo, ki se je drl, da me bo tožil, ker se bo prehladil in ker nima povitih nog, in Zdravko, ki je ves zmeden stal sredi ovinkaste ceste. Bili smo kot štirje otroci, ki se lovijo. Bilo me je groza, najraje bi se razdelila na tri dele, da bi lahko z enim dohitela Sabrino, z drugim pomirila Mija, s tretjim pa premaknila Zdravka na varno ob cesto. Namesto tega sem mu skušala nakazati, naj se umakne s ceste, opozorila sem avtomobile, naj zmanjšajo hitrost, in dohitevala obupano Sabrino. Izza ovinka je pripeljal tovornjak. Sabrina je tekla čez cesto, sama sem krilila z rokami, da nas bo opazil. Vsaj to uspešno – ustavil se je in Sabrina je prišla na drugi konec ceste. Končno se je ustavila.

Obljubila sem ji, da bomo hodili do župnišča. Opazila sem nekoga na dvorišču in ga prosila, naj nas odpelje do tja ali naj nam da vsaj nekaj hrane za našo Sabrino. Povedal nam je, da je župnišče oddaljeno dober kilometer ali dva. Rekel je, da mu avto ne dela, in stekel v hišo. Očitno smo res delovali kot nekakšni bavbavi. Na oknu sosednje hiše je jezno žugala gospa. Seveda, Sabrina je pred minuto histerično tolkla po vratih in oknu. Zbala sem se, da bo kdo poklical policijo. Seveda, bili smo kot štirje norci, ki se lovijo po cesti, razbijajo po oknih in vratih in se derejo.

Ko se zdaj spominjam, je morala naša predstava izgledati res bizarno in malček humorno, a takrat mi ni bilo do smeha. Želela sem si, da bi bila samo predstava. Zgrabila sem Sabrino in ji rekla, da gremo do župnišča kar peš. Dala mi je roko in rekla, da ne more več in da bi šla v

telovadnico. V tem času sta do naju prišla tudi Zdravko in Mijo. Mijo se je drl nanjo in name, da bo zbolel. Prvič sem povzdignila glas: »Moramo držati skupaj in se vrniti.« Očitno je pomagalo. Nastala je tišina, kot otroci smo z roko v roki hodili do telovadnice, samo nesrečni Zdravko si je nekaj brundal. Končno smo prispeli.

Vsi smo bili premočeni, zeblo nas je. Sabrini sem pomagala sleči mokre cunje, dala sem ji svoje nogavice in jopo. Miju sem pregledala noge, bilo je vse v redu. Povila sem mu jih s suhimi povoji. Zdravko pa je spet samo nekaj brundal. Iz vrečk sem potegnila vse obleke, kar sem jih imela, in jim pomagala pri preoblačenju. Mokro smo dali sušit. Poklicala sem še enkrat v picerijo, pice naj bi bile šele čez dobro uro. Ko se je vse umirilo, se je v meni sprožil plaz, bila sem pretresena, pred sabo sem videla tisti tovornjak in Sabrino, ki hiti čez cesto, in ulile so se mi solze.

Bilo me je sram moje nemoči in poraza, zato sem šla na stranišče, ampak Zdravko, Sabrina in Mijo so vedeli, da nekaj ni v redu z mano. Polni sočutja so pritekli za mano in me začeli tolažiti. Nisem mogla verjeti, koliko empatije premorejo. Sabrina me je začela objemati in mi zagotavljati, da bo z njo vse v redu, Mijo je rekel, da me ne bo tožil, Zdravko pa me je začel trepljati po ramenih in se smehljati. Bila sem vesela, da se je vse srečno končalo. Kmalu so potem prišli tudi drugi iz-hodovci in z njimi tudi pice, ki se jih je najbolj razveselila Sabrina. Odleglo mi je. Razložila sem jim, kaj se je dogajalo. Moja pripoved se jim je zdela smešna. Šele pozneje sem se tej prigodi začela smejati tudi sama. 'Komedijski zmešnjav' jo je poimenovala Andreja.«

Osemnajsta etapa: Martinjak-Planina

Dolžina etape: 17,1 km
Skupaj prehojenih 365,4 km

Podaljšek prejšnje etape z Blok v bližino Cerknice nam je močno skrajšal naslednjo. Začeli smo jo

tam, kjer sta Nika in Vito nehala – na pristavi pri Martinjaku. Od pristave vodi lepa pot do sredine polja in do vasi Dolenje Jezero. Po polju, ki je včasih jezero, smo hodili, medtem ko so se iznad jezera dvigale jutranje meglice. Ker je bilo dan po dežju, so bile toliko močnejše, imenitnejše, ljudje, ki so med njimi hodili po ravnini, pa kot prijazne prikazni, z jasnimi, a zasanjanimi pogledi, ki prihajajo od nikoder in vedo, kam gredo. Lirično jutro se je prevesilo v dan, ko smo prišli do konca Cerkniškega polja, od Dolenje vasi nismo šli v Cerknico, temveč v gozd, in po gozdu ob šumu železnice, in še avtoceste in jo blizu Unca dosegli. Zmagoslavno smo čez železniški most prečkali avtocesto, se pri tem slikali – pohodniki z reko avtomobilov pod nogami (še zdaj se marsikdo od nas, ko se peljemo mimo, spomni tega prehoda). Onstran ceste se v gozdu skriva še eno kraško čudo, kraška jama, ki se je odločila priti na plan. Ob Cerovcu je namreč na vrhu vzpetine nekaj, čemur bi lahko rekli amfiteatrski kanjon, kraška jama brez pokrova, le z ujedami, ki gnezdi v skalah, in pohodniki, ki kličejo svoj odmev. Ko smo se spuščali od tod proti Unci ali Uncu, rečici, ki izvira pod Planino, ki postane čez nekaj časa Ljubljanica, k mlinom ali Malnom, smo poklicali Bernarda, da izvemo, kdaj pride v Planino.

Bil je začuden, da ga kličemo, saj so ga iz voda poklicali, da okrogla miza odpade. Še bolj smo bili začudeni mi, še več, bili smo zgroženi nad tem, kaj so naredili in kaj si upajo. Niso nas hoteli sprejeti, direktorica se niti po telefonu ni hotela pogovarjati z nami, socialna delavka pa je iskala izgovore, zakaj nima smisla, da pridemo k njim (ni nikogar, otroci so na počitnicah, v zavodu so gostje). Hoteli smo, da pridejo vsaj pozdravit, nekdo od njih za kakšno uro, da pokažejo, da jim ni vseeno. Da pozdravijo goste okrogle mize, da se ne blamirajo pred mediji. Ne, da se ne bi blamirali, so poklicali goste okrogle mize in jo odpovedali – pobalinstvo hude sorte. Bili smo zelo jezni, kar so naredili, je bilo nedopustno.

Kaj storiti? Šli smo vseeno v zavod. Če res ne bo nobenega od gostov okrogle mize, bomo imeli vsaj med sabo diskusijo. Kar nekaj ljudi, ki so bili z nami, je del svojega življenja preživel v Planini.

Planina je Hrastovec med vzgojnimi zavodi. Je zadnja postaja za otroke, potem gredo naprej v zavode za odrasle, zapore ali norišnice. Je zavod, kamor pošljejo otroke, ki jih označijo kot moteče. Bojda je v zadnjih letih to edini zavod, ki sprejema otroke, označene z različnimi psihiatričnimi nalepkami. Planina je prostor za tiste, ki se jih v drugih zavodih želijo znebiti.

Ko se je večina vzgojnih zavodov preoblikovala v stanovanjske skupine, Planina tega ni naredila. Namesto da bi odprli stanovanjske skupine, so raje zgradili nekaj hišk na eni lokaciji, zraven pa centralno enoto. Imajo sicer stanovanjsko skupino v Postojni, kaj več pa ne. Ko so zapustili staro zgradbo, bi lahko zgradili hiške na različnih koncih Obalno-kraške regije, otroci pa bi lahko hodili v redno šolo, a tega niso naredili. Na travniku so zgradili hiške, zraven pa šolo s posebnim programom. Taka šola že vnaprej onesposobi otroke, ker se z njo ne moreš vpisati nikamor, ne na redno srednjo šolo, niti na fakulteto, še teže pa je z njo dobiti kakršnokoli službo. Taka posebna šola ima bolj malo smisla, navadno se otroci bolj zadržujejo med poukom na hodnikih kot v razredu, poleg tega pa je pri pouku tudi varnostnik.

Ko smo se odpravljali v zavod, Darinka in Aleš nista hotela z nami. Rekla sta, da je bilo tam prehudo, da res nočeta obujati spominov. Darinka se je nazadnje vseeno opogumila in rekla, da jim gre povedat v faco, kaj so ji naredili. Predstavljali smo si, da ko bomo prišli tja, bo vsaj kdo od osebja in nekaj otrok čakalo na nas. Pa nič. Ko smo prišli na vhod zavoda, smo zagledali napis Prehod prepovedan! No, Iz-hod ni prepovedan, tako da smo šli naprej. Nikogar ni bilo, ne otrok ne osebja. Po potki smo se mimo hišk spustili do centralne enote. Tam je bila skupina psihoterapevtov, ki so bili na nekem taboru. V Planini poleti oddajajo zavodske prostore, da kaj zaslužijo. Otroci so med počitnicami doma.

Če so lahko poleti doma, zakaj ne morejo biti tudi med letom? Kje je ovira za dezinstitucionalizacijo? Če lahko za dva meseca izpraznimo zavod, zakaj ga ne moremo za vedno?

V PLANINI PRE-HOD PREPOVEDAN

Cilj 18. etape Iz-hoda je bil Vzgojni zavod v Planini. To je edini vzgojni zavod, ki smo ga name-ravali obiskati na svoji poti, in ravno tam smo nameravali govoriti o dezinstitutionalizaciji vzgojnih zavodov – o procesu, ki se je začel pred 30 leti. Zavodi za mladino in otroke so bile prve institucije, ki so se začele spreminjati. Hoteli smo govoriti o teh začetkih in o tem, kje in kako se je proces nji-hove dezinstitutionalizacije ustavil.

Žal smo naleteli na zaprta vrata. Zavrnilo so nas že vnaprej – vendar vse do zadnjega nismo mogli verjeti, da nas res nihče ne bo pričakal in da se res nihče ne bo hotel pogovarjati z nami o izkušnjah zavoda in o naši poti ter namenu. Téma je zelo pomembna, a sogovornikov ni bilo. Še več: vodstvo za-voda si je vzelo pravico odpovedati okroglo mizo, ki smo jo načrtovali, in je brez naše vednosti sporo-čilo nekaterim od napovedanih gostov, da naša okrogla miza o dezinstitutionalizaciji zavodov za otroke in mladino odpade. Razlog za to dejanje naj bi bil, da je zavod čez poletje zaprt, da v njem ni otrok in da je osebje na dopustu. Poleg tega so zavod oddali v najem skupini, ki se ukvarja s psihoterapijo.

Menimo, da so zavodi – četudi so zaradi pomanjkanja sredstev prisiljeni prodajati svoj prostor na trgu – še vedno javne ustanove in kot taki dolžni odgovarjati na civilne pobude. Dejstvo, da lahko vzgojni zavod za dva meseca povsem zapre svoja vrata, pa zelo povedno priča o tem, da bi lahko otroci, ki so sicer v njem nameščeni, tudi preostalih deset mesecev preživeli, ne da bi jih zaprli v zavod.

Vzgojni zavod v Planini smo vseeno obiskali: sprehodili smo se mimo njega in priredili – čeravno v okrnjeni udeležbi – tudi načrtovano okroglo mizo, ki si jo je vodstvo zavoda tako zelo želelo pre-prečiti. V pogovoru se je izkazalo, da so med udeleženci okrogle mize in Iz-hoda tudi štirje nekdanji stanovalci zavoda: »gojenci« zavoda v Planini so bili pred nekaj več kot desetimi leti. Obisk je v njih zbudil številne spomine na osamitev, prepovedovanje stikov s starši, ponižanja, pretepanje – lahko bi rekli celo mučenje, ki so ga doživljali v zavodu. Zgodbe, ki smo jih slišali na okrogli mizi, so bile mučne in pretresljive – zadržanost in odklonilnost zavoda pa nam zbujata sume, da se taka praksa morda še ni povsem končala.

Tudi če je vzdušje danes boljše – česar brez sogovornikov iz zavoda seveda nismo mogli izvede-ti – pa namestitev v zavodu še vedno pomeni izločitev otroka iz njegove skupnosti, hud udarec za njegove vezi s starši, prekinitve prijateljstev in tovarištev z vrstniki ter občutke socialne izolacije in manjvrednosti. Pomeni skrajno omejene možnosti izobraževanja, udeležbe v vrstniških dejavnostih in – vsaj za nekatere, kot se je pokazalo pri naših udeležencih okrogle mize – vstopnico za dolgotraj-no institucionalno kariero, iz katere se je skoraj nemogoče iztrgati. Tudi tistim, ki se jim življenjska zgodba ne nadaljuje v institucijah za odrasle, bivanje v zavodu začrta nadaljnjo življenjsko usodo v okvirih šolanja in izobrazbe, ki jim je na voljo v zavodu; vsako drugačno in želeno izobrazbo jim z namestitvijo v zavod preprečijo.

Menimo, da je zelo potreben tehten premislek, kako podpreti otroke in mladino, ki se znajdejo v stiski. Zagotovo pa so načini in popotnica za življenje, za kakršne po vsem povedanem lahko do-mnevamo, da jih ima izkušnja življenja v zavodu v Planini, neustrezni in preživeti.

Apeliramo na ministrstvo za šolstvo in vse druge pristojne organe, vodstva in delavce zavodov, da razmislijo o ponovni reorganizaciji zavodov za otroke in mladino, ki bo usmerjena v omogočanje življenja v skupnosti, nemoteno odraščanje med vrstniki in vključevanje v ustaljene tokove družbe-nega življenja. Hkrati opozarjamo na kršitve pravic otrok, ki so se v zavodih dogajale in se utegnejo še vedno zgoditi. Pozivamo vso zainteresirano javnost – sorodnike, pedagoge, socialne delavce in druge, ki vplivajo na življenje otrok in mladine, naj sodelujejo v preobrazbi ustanov in svoje ravnanje usmerijo tako, da otrokom in mladim ne bo treba v zavod oziroma da bodo deležni take podpore pri odraščanju, ki jim bo omogočala ohranitev povezave z drugimi.

Popoldne smo sedeli pred telovadnico in imeli okroglo mizo o izkušnjah z življenjem v otroških zavodih. Sabrina, Darinka, Aleš in Miju so preživeli del svoje mladosti v Planini. Bilo je grozljivo. Niso jim dovolili, da se videvajo s starši, vzgojitelji so jih topli, spolno zlorabljali, prisiljeni so se bili boriti za preživetje. Ali postaneš tak kot drugi otroci, začneš krasti, hoditi na beg, ali si izključen in osamljen.

Ko smo se pogovarjali, so ljudje z izkušnjo zavoda začeli drug drugega tolažiti. Darinka je svetovala Miju, naj neha misliti na vse grozote zavoda, saj potem samo trpi. Bolje se je boriti in iti naprej. Potem je še Sabrina rekla, da tudi ona raje razmišlja o lepih stvareh, si poskuša po svoje urediti svet, s fantom in monopolijem, drugače kar umreš po zavodih. Okrogla miza je bila res ganljiva, vsi smo jokali ali bili na robu solza. Nastala je tišina, ki da misliti in v trenutku pozabiš na svet, kjer živiš. Po taki okrogli mizi se zdi, da res ni nič drugega pomembno kot to, da končno enkrat zapremo vse zavode in rešimo muk ljudi, ki v njih živijo.

Sestavili smo izjavo (glej spodaj) kot izraz protesta, da bi spodbudili razpravo o tem dogodku, še bolj pa o obstoju takih zavodov. Da je taka razprava na mestu in da ni šlo samo za nerodnost in problem počitnic, se je izkazalo čez nekaj mesecev, ko smo izvedeli, da vodstvo zavoda išče podlago za uporabo varovalnih sredstev (vezanje) in ukrepov osamitve v Zakonu o duševnem zdravju (jih torej hočejo ali pa že uporabljajo). Pa niso ne bolnišnica ne posebni socialnovarstveni zavod.

Pozneje je Sabrina imela epi napad in smo jo peljali na urgenco v Postojno. Zdravnik je rekel, da je to bolj utrujenost kot karkoli drugega, zato je šla za en teden k Andrejini noni.

Zvečer je prišla Tatjana, Andrejina mama, in prijatelj Franko. Po pretresljivem dogodku, ki ga je Neja doživela zaradi pomanjkanja hrane, smo bili veseli, da bomo zdaj imeli nekaj zaloge hrane, ki sta jo prinesla. Tatjani se je zdelo neverjetno, kako živimo. Zvečer imamo sestanek, potem pa hitro malo poklepetamo po parih. Čeprav smo vsi skupaj, sploh ne vemo, kje je kdo. Nekdo pripravlja

zdravila, pa jih mora znova začeti šteti, ker ga je Maja zmotila z nekim vprašanjem, drugi tipka na računalnik, vmes pa teče za Sabrino, da ne bi šla predleč od telovadnice, tretji se tuširajo, četrti iščejo nekaj po telovadnici, a še sami ne vedo kaj, peti hkrati previja Miju noge in se pogovarja z Zdravkom, naj raje jutri pokliče brata. Potem pa spat. Ponoči se vsake pol ure kdo zbudi, gre na cigareto, kdo drug gre za njim, da preveri, ali je vse v redu. Še preden sploh zaspiš, je potem že jutro in je treba vse spakirati. Nam, ki smo bili na Iz-hodu dlje, pa se vse skupaj sploh ni več zdelo tako kaotično.

Devetnajsta etapa: Planina-Postojna

Dolžina etape: 12,1 km
Skupaj prehojenih 377,5 km

Najkrajša etapa, tako rekoč sprehod, ki je nadomestil dan počitka, ki bi ga morali imeti. Osem kilometrov do Postojne, potem pa še dva do končnega cilja in dva nazaj v mesto. Končno se približujemo morju.

Iz Planine smo šli po »Kačjih ridah« in potem skozi gozd mimo spomenika partizanom do Ravbarkomande, se spustili mimo vojašnic do prvega bifeja in potem do Postojne.

V Postojni smo se spremenili v pravo urbano pleme. Ko smo prihajali v mesto, smo razprostrli transparente, Staš je začel igrati na dijjiridoo, Monika je plesala, peli smo svojo himno. Iva, Matjaž in Aigul so vzeli v roke peticije in skakali okoli ljudi ter jim pripovedovali, zakaj smo prišli. Vsa Postojna nas je gledala, večinoma so se strinjali z nami. Prišli smo med ljudi.

Iz mesta smo šli naprej do Postojnske jame. Kakšen kilometer naprej od vhoda vanjo, biser slovenske naravne dediščine, ki že dve stoletji privablja množice turistov, v Veliki Otok, prav tako prihajajo tujci. Ti ne prihajajo prostovoljno, s svojimi avtomobili ali avtobusi, temveč prisilno, s policijskimi maricami. V njem si ne ogledujejo naravnih znamenitosti, temveč čakajo

na deportacijo (odstranitev) iz Slovenije. Moški, ženske, stari in mladi, celo mali otroci. Za rešetkami prebivajo brez kakršne koli obsodbe, nekateri tudi do 14 mesecev. Njihov »greh« je, da nimajo dovoljenja za bivanje v Sloveniji. To je Center za tujce (nekdaj z bolj zgovornim imenom Center za odstranjevanje tujcev).

Že pogled navdaja z grozo, kot da je koncentracijsko taborišče ali ameriški zapor. Na vseh oknih so rešetke, celotno ustanovo pa obdaja bodeča mreža. V trenutku, ko nas je eden izmed »taboriščnikov« zagledal, so se vsi vsuli na okna in nam skozi rešetke mahali. Mahajoče roke med rešetkami so dajale videz, da je tam na tisoče ljudi, pa smo izvedeli, da jih je bilo takrat le enajst. Matjažu je uspelo v Postojno pripeljati več aktivistov Socialnega centra Rog, pa še nekaj ljudi iz Azilnega doma v Ljubljani. Skupaj smo sprejali po tleh in jedli borovnice iz Borovnice, ki jih je pripeljala Neja. Zbralo se nas je kakih štirideset, a so nas za bodečo žico spustili le petnajst. Podobno kot na Dobu smo morali pokazati osebne dokumente, niso pa bili tako strogi pri pregledu. Irfan in Aigul sta tam poznala že vse paznike in druge delavce, tako da njunih podatkov niti niso potrebovali.

Najprej smo imeli tipičen ogled ustanove, ki je bila tako rekoč prazna. Nikogar ni bilo nikjer. Tistih enajst ljudi, ki so v tistem trenutku živeli v centru, je bilo v tretjem nadstropju, tja pa nismo smeli, ker naj bi se ravno zgodil incident. Glavni razlog, da je tako malo ljudi v prostoru, ki je bil načrtovan za več kot dvesto ljudi, je, da je pritek tujcev usahnil. Zdaj jih zadržijo že na hrvaški meji. Vlogo predsobe Schengena je dobila Hrvaška. Drugi razlog pa je ta, da so izvedli »delno dezinstucionalizacijo«, od nekaj manj kot sto ljudi, ki jih obravnavajo, jih večina živi zunaj centra, v mestih, povsem civilno življenje. Ko smo vprašali, zakaj tega ne storijo tudi s preostalimi, so nam odgovorili, da zadržujejo tiste, ki jim ne zaupajo, da bi se javljali. Kaj takega trditi v dobi mobilne telefonije, je milo rečeno absurdno.

Socialne delavke so nam govorile o tem, da birokratski postopki in zakonodaja njihovo delo tako rekoč onemogočajo. Kadar pride k njim družina, ji

sicer lahko pomagajo napisati prošnjo za azil, lahko ji tudi pomagajo iskati stanovanje in da živijo zunaj centra, kaj več pa ne morejo. Zaradi zakonodaje prosilci za azil in ljudje, ki čakajo na deportacijo, nimajo pri nas nikakršnih pravic, ne morejo se zaposliti in tako lahko samo čakajo in čakajo.

Popoldne smo na to temo imeli okroglo mizo v osnovni šoli v Postojni. Najprej je Matjaž imel zagovor diplomske naloge (dobil je nedeljsko diplomo). Na okrogli mizi so sodelovali tudi delavci centra, Lana in še nekaj raziskovalcev tega problema. Za uvod smo pogledali film o azilnem domu in samoorganiziranju tujcev in azilantov Nike Autor. Razprava je pokazala na povezavo med zapiranjem mej in vzpostavljanjem zaprtih prostorov, na absurdnost enega in drugega početja. Na tragične usode ljudi, ki si želijo boljšega življenja, na kriminalizacijo njihove želje in ekonomiko zmanjševanja cene dela s tako politiko.

Po okrogli mizi so se vrstile nogometne tekme, iz-hodovci so se družili z ljudmi iz Roga, z azilanti, prišlo je tudi nekaj ljudi iz centra. Mini svoboda za vse.

Zvečer smo se vrnili v telovadnico v Planini. Še eno noč tam prespimo, potem pa gremo res proti morju. Prišle so okrepitve: Staš, Tilen, Katja.

Dvajseta etapa: Postojna–Divača

Dolžina etape: 29,9 km
Skupaj prehojenih 407,8 km

Etapa do Divače je bila spet vmesna, po njej ni bilo dogodka, poti od Postojne do Kopra pa si nismo upali prehoditi v enem dnevu.

V Postojni je zjutraj kazalo na lep, ne preveč vroč dan za hojo. Začeli smo po stari magistralni cesti, v Hraščah pa z nje zavili na polje. Na cesto smo prišli spet pred Hruševjem (znanim postajališčem na poti na morje v časih pred avtocestami). Čas je bil za čaj, ob jutranjih poročilih pa so tudi napovedovali pogovor z nami (z reportažnim avtom naj bi se dobili v Razdrtem). Vsi vznemir-

jeni smo natararici govorili, da gre za nas, in v bifeju je stekel pogovor o Iz-hodu, o norišnicah, domovih za stare. Več ljudi je podpisalo peticijo, le natararica je rekla, da načeloma peticij ne podpisuje. Čez čas, ko smo želeli plačati, je plačilo zavrnila, rekoč, da pa je to njen prispevek k večji svobodi in našem pohodu.

Malo po cesti, malo po gmajni, mimo oslov, ki jih včasih že ni bilo, zdaj pa jih vse bolj intenzivno redimo, mimo hotelčka, ki se pretvarja, da je kmečki turizem, smo prišli do Razdrtega. Počakali smo na radijsko ekipo, v eter govorili o Iz-hodu – tu je nastala Tilnova legendarna izjava, da je hoja nasprotje institucijam. Zdaj lahko rečemo, da so institucije »eno navadno stanje!« In so res. Hoja nam je že počasi prešla v kri, postala način bivanja. Če smo bili nekaj dni na istem mestu, so se stvari že začele ustaljevati. Ko greš naprej, pustiš kramo za sabo. To je čar nomadizma. Nomadi živijo dlje, če ne v času, pa v kilometrih, več se jim zgodi, vsakič kaj novega. Institucije so ekstremni izraz sedentarnega življenja, izgube časa in prostora, ne-gibanja. S tem pa gre tudi centralna oblast, ki prikuje ljudi na prostor, tudi če je prostor velik, ali celo virtualen, veš, kje najdeš človeka – za računalnikom.

Od Razdrtega smo se povzpeli do kamnoloma, potem pa po kolovozu spustili, po prijetni globeli, pravzaprav po senožetih proti Senožčam. Prestopili smo z Notranjskega na Primorsko. Takoj se je poznalo po hujši vročini (pa tudi sonce je bilo že više), predvsem pa je postala arhitektura hiš in cerkva drugačna, tudi rastlinje se je zredčilo in zmanjšalo, smreke so zamenjali borovci. V Senožčah smo bili že dobro izdelani od hoje in vročine, vas je bila prazna, pričakal nas je Erik, Stašev prijatelj iz otroštva in mladosti. Človek z izkušnjo, ne samo psihiatrije, ampak tudi pravi tabornik, iznajdljiv, podjeten in spodbuden. Injekcija za nadaljevanje poti. Pri Gabrčah smo zavili s ceste na polico pod Vremščico.

Hodili smo po kraškem kamenju, med brinjem in borovci, pod daljnovidom in opravili še zadnji, zelo vroč del do Divače. Ta nas je prijazno sprejela, s senco in obetom počitka. V Divači je spomenik

Bogomirju Magajni, bolj znanemu po tem, da je bil pisatelj (Brkonja Čeljustnik), kot pa psihiater. Pod soho je napis: »Če človek odpre le enemu vrata, ki vodijo v kraj velikega veselja, ni njegovo življenje nepomembno, kajti oni drugi človek bo poklical druge ljudi za seboj.« Take napise bi psihiatri in socialni delavci morali pisati pogosteje, če ne pisati, pa brati, še zlasti tisti del o odpiranju vrat. Namreč prav psihiatri lahko vrata pogosto odprejo, poanta pa je, da jih pustijo odprta.

Ravno tiste dni je udarila največja vročina. Vročje je bilo že ves čas pohoda, a zdaj smo začeli doživljati tisto klasično avgustovsko soparno vročino. Na Obali take dni navadno preživimo na plaži ali na kavču pod klimo, zagotovo pa nihče ne hodi peš ali na okrogle mize. Do Divače smo prišli ob dveh – rdeči od sonca in vročine smo bili brez energije.

Iz Divače do Dekanov nas je pripeljal Johnny (Andrejin nono) in še nekaj Dekančanov. V Dekanih se je cela vas skupaj spravila in gostili so nas tri dni zapored. Prvi dan smo se najedli in potem večinoma poležavali. Najraje bi ležali do večera, a ker sta Vito in Mijo nadležno vztrajala, da gremo na plažo, smo se pač vsi spokali v avte in šli na Debeli rtič – brez dvoma najboljšo plažo daleč naokoli. Ko smo prišli tja, nas je večina šla v vodo. Mijo, ki je najbolj vztrajal, da gremo, nam je tam povedal, da je hotel morje samo gledati, ne pa se kopati. Vseeno se je odhod na plažo splačal. Morje nas je osvežilo, plavanje pa prijetno utrudilo in sprostito hkrati.

Za naše pleme so bili trije dnevi, ki smo jih preživeli v Kopru, kakor dopust pri dobrem prijatelju. Dopust, ker smo se hodili kopat, spat v posteljah, nekoliko počivali, hkrati pa smo se počutili kot doma. Tako kot pri dobrem prijatelju zjutraj brez zadržkov skuhaš kavo. Končno smo bili spet med ljudmi, za nekaj dni smo se rešili zavodov. Jedli smo domačo hrano, ni bilo osebja, vsi smo bili samo ljudje.

Tudi večera nismo preživeli kot po navadi. Andreja in Diana, ki sta organizirali bivanje in dogajanje v Kopru, sta se dogovorili, da lahko prespimo v več stanovanjskih skupinah. Razpršili

smo se malo razpršili naokoli, največ nas je spalo v Fijerogi – na kmetiji sklada Silva. Aleš in Matjaž sta se v svojem flešu odločila, da bosta spala na dekanskem otroškem igrišču. Nekaj časa smo ju sicer prepričevali, da bi šla kam drugam, ampak ni šlo, pustiti smo ju morali tam.

Enaindvajseta etapa: Divača–Dekani

Dolžina etape: 28,3 km

Skupaj prehojenih 436,1 km

Najprej smo morali vso ekipo pobrati na različnih lokacijah (do Fijeroge je kar daleč). Matjaž in Aleša smo pobrali na igrišču in se odpeljali do Divače. Napovedoval se je še en dolg in vroč dan. V Divači smo prečkali progo, čez kakšna dva kilometra še avtocesto in se napotili po »obvozu« mimo Pareda in Kačič proti Rodiku in Kozini. V Kozini prvi postanek, kava in čaj, čakanje na Ratka (Nikin mož), ki je z avtom šel po Aleša v bližino Divače, saj mu je bilo slabo in ni mogel naprej. S potovanjem na izhodišče in čakanjem v Kozini (klepet je bil dober) smo porabili veliko časa, pot naprej je bila peklenska. Kozino smo zapustili pod slavalokom avtoceste, spomenikom avtomobilizma in cestnega prometa. Tokrat so bili oni nad nami, mi pa majhni, kot smo bili, smo se spustili pod avtocesto še niže v globel, ki se paradokсно imenuje Klanec. Primorska vasica, dialektika tega, da ljudje živijo tesno skupaj, nekateri pa narazen, s prelepimi kamnitimi strukturami in lepim kamnitim mostom, pa tudi s skupnimi pašniki, gmajno. Tam na skupnem ozemlju smo se malo izgubili, potem pa pot našli tako, da smo se orientirali po avtocesti. Pod njo smo prišli do stare ceste, ki pelje v Črni Kal, se pri Petrinji odžejali na vaški špini (bilo je že tako vroče, da je voda izparela, še preden je prišla do ust). Od Petrinje smo se rahlo dvignili na planoto; ki se imenuje Petrinjski kras in po kateri vodi cesta v ravni črti do pobočja, ki se zlagoma spušča do police in prepada nad Črnim Kalom. Ko smo se po gozdu spuščali do tega prelepega razgleda,

so nas obsedla indijanska čustva, ritem korakov so spremljali glasovi volkov in ptic – hu-a, hu-a, hu, hu, hu, hoj itn. Trans hoje, glasu in odmeva tovarišev na pohodu. Trden korak, dihanje, ki ga spremlja glas. Odločenost priti do cilja, pozaba trpljenja (na poti in sicer) nas je zabavala in dala moč. Po postanku in osvežitvi na Črnem Kalu (v kombinaciji z razgledom) smo se tudi mi spustili najprej po ozkih in strmih primorskih cestah med hišami Črnega Kala na greben, ki mimo Katinare vodi do Krnice. Tu smo se spustili do Rižane, Cepkov, kjer nas je spet potegnilo na levi breg, k železniški progi. Občutek, da smo že skoraj v Dekanih, je bil varljiv bolj zaradi vročine kot zaradi števila kilometrov. V Dekane smo prišli od zadaj. Čez hrib smo prišli do dekanskega stadiona in se spustili na trg na Patoki (po slovensko pri Potoku) – v senco, k jedi in pijači (lubenica je nekakšna zmes obojega in je teknila najbolj).

Tisto popoldne je bil pomemben dogodek. Sprejem Iz-hoda v Dekanih. Skupnosti, ki nas je tako širokosrčno gostila, naj bi se predstavili in zahvalili. Seveda nam je vas prišla nasproti zaradi Andreje in njenih starih staršev, a videli smo, da res živijo kot skupnost – zberejo se in se organizirajo ne samo za komunalne zadeve in zabavo, ampak tudi za socialo. Kakor so oni naredili vtis na nas, pa kaže, da smo tudi mi na njih, na vas. Odtis, ki ga je pustil Iz-hod, je bil, da so se v Društvu upokojencev in Krajevni skupnosti premislili, da bi v stari piceriji naredili manjši dom za stare. Zdaj se z občino pogajajo, da bi odprli dnevni center za stare, ki bi imel tudi nekaj začasnih ležišč.

V Dekanih smo pripravili vaški impro *show*. Monika je zaplesala orientalski ples, Matej in Staš pa sta igrala na dijjiridoo in afriški boben. Povedali smo nekaj besed o Iz-hodu in se zahvalili za pomoč. Naše občinstvo je bilo zelo zadovoljno.

Proti večeru smo šli spet na plažo, tokrat v Žusterno. Ves dan smo bili bolj ali manj razpršeni, zdaj smo prišli skupaj, tudi zato, da se dogovorimo, kako se organizirati naprej. Ko smo vsi mokri sedeli na plaži na tleh v Žusterni, je Sabrina rekla, da ona ne bi šla nazaj v Hrastovec. Mijo se je takoj strinjal, Zdravko je tudi ponovil

svoj refren, da bi šel v Ljubljano. Rekli smo ok, po pohodu ostanete v Ljubljani. Borut se je temu uprl, češ da obljubljam ljudem nekaj, kar ni mogoče. Kako bodo ostali v Ljubljani? Narediti je torej treba nekaj, da bo mogoče.

Treba je narediti načrt za vsakega posebej. Aleš, Sabrina, Mijo, Zdravko in Johnny so si izbrali svoje načrtovalce. Takrat sta tudi Joc in Borut rekla, da hočeta tudi onadva iz stanovanjske. Tako jih je vseh šest naslednji dan začelo snovati načrte. Takrat na tisti plaži se je zdelo vse mogoče, bili smo prepričani, da so ljudje s pohodom pokazali dovolj močno željo, da hočejo ven, da jim nihče tega ne bo upal preprečiti. Imeli smo občutek moči in povezanosti, ki jo da pohod, in to, da smo skupaj.

Takrat je bilo najpomembnejše, kako bodo naši prijatelji lahko ostali med nami. Skupaj smo začeli sanjati, načrtovati prihodnost, delali prve korake k svobodi.

Koper (dan počitka)

Dolžina etape: 2,5 km
Skupaj prehojenih 438,6 km

Dan za počitek v slovenski prestolnici skupnostne skrbi. Na Obali ni nobenega posebnega zavoda, ni nobene norišnice, VDC ima le stanovanjsko skupino. Edini dve večji ustanovi v Kopru sta zapor in dom za stare, v Strunjanu pa zavod Elvire Vatovec. Koper smo razglasili za prestolnico skupnostne oskrbe predvsem zato, ker se je tam začelo veliko pilotskih projektov v skupnosti. Tako so v Kopru začeli s pomočjo na domu, Sklad Silva s prvimi poskusi neposrednega financiranja, Društvo Svit je začelo s terenskim delom in izmenjavo igel na Obali. Center za socialno delo je odprl dnevni center in potem stanovanjsko skupino Barčica za osebe, ki so pred tem živele v posebnih zavodih. Lahko rečemo, da so na Obali veliko naredili na področju oskrbe v skupnosti. O tem med drugim govori tudi

Mlinarjeva monografija o prostoru in organizaciji življenja na Koprskem.⁷

V duhu proslavljanja oskrbe v skupnosti je potekal tudi naš dan v Kopru. Zjutraj smo se spet pripeljali po tisoč ovinkih v Koper in naredili plemensko povorko. S transparenti smo se sprehodili po koprski promenadi (po ulici Borisa Popoviča) okrašeni s floridskimi palmami. Pri tržnici in Taverni smo zabavali občinstvo, ki se je ob pogledu na semedelsko cesto prebujalo ob poletni kavi. Številni so vstali in pristopili, nekateri so podpisali peticijo. Šli smo naprej do stare kovinarske šole na Vergerijem trgu, kjer je bil nekoč center za socialno delo, zdaj pa ima tam svoj sedež več nevladnih organizacij.

Diana je na dogodku v starih prostorih centra za socialno delo zbrala vse obalne nevladne organizacije. Nastopil je pevski zbor Barčica, večinoma pa smo z govori proslavljali uspehe skupnostne oskrbe na Obali in spodbujali drug drugega k dezinstucionalizaciji. Po glavnem dogodku smo hoteli v Taverni izvesti ulični šov. V sosednjem lokalu so nam posodili elektriko, čez pol ure pa je prišel lastnik lokala in vse izklopil, ker nismo imeli občinskega dovoljenja. Nič hudega, smo pa zato imeli več časa za kopanje.

Zvečer smo se šli po vijugastih cestah slovenske Istre do Belvedurja na dogodek Koperground festivala. Marko Breclj in kompanija iz MKC-ja so ta večer posvetili Iz-hodu. Zbrani so pozdravili iz-hodovce, še posebej so bili odobravanja deležni tisti, ki so odšli iz zavodov. Počutili smo se spet med domačimi ljudmi, pogovarjali smo se z ljudmi, ki se zares strinjajo z nami in ne govorijo v jeziku diplomatskih ali strokovnih floskul. Gledali smo film Doktrina šoka, ki uporabi elektrošok kot metaforo za to, kar je neoliberalizem naredil ekonomiji. Podobnost ni naključna, zdravljenje pa je političnim elitam scvrl možgane, da ne vedo več, kaj delajo, preostalim pa izpraznil

⁷ Mlinar, Z. (2008): *Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi. Prostorsko-časovna organizacija bivanja: raziskovanja v Kopru in v svetu*. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

denarnice in uničil možnosti spodobnega življenja. A film je bil predolg, bili smo preprosto utrujeni, morali smo spat, saj naslednji dan ...

Dvaindvajseta etapa: Koper–Trst

Dolžina etape: 26,5 km
Skupaj prehojenih 465,1 km

Slovo od ljudi, s katerimi smo se družili zadnje dni v Dekanah in Kopru, je bilo težko, saj so nam izkazali veliko podpore in nas razvajali z dobro voljo in hrano, udobjem in domačnim vzdušjem. Izžarevali so posebno, pozitivno energijo. Počutili smo se dobrodošli in sprejeti. Pridružila sta se nam Zdenko in Slavko, ki se je vrnil po prihodu v Trst, Zdenko pa je ostal z nami do konca. Slovo je olajšalo vedenje, da ne gremo spet v zavod, ampak v Trst, v mesto, kjer je norost osvobojena in živi v skupnosti, med ljudmi.

Na pot smo se odpravili ob štirih, tokrat točno in po mraku. Hodili smo po Parancani (po poti, kjer je bila speljana stara železnica od Trsta do Poreča in je zdaj kolesarska in sprehajalna steza) mimo pristanišča do Bertokov. Od tod je Parancana rahlo vijugala po polju, na obnovljenih mostovih smo lahko brali o njeni zgodovini. Potem se je pri Dekanah dvignila na gričevje. Po pobočju, po lepi trasi železnice smo prišli do Škofij. Po skoraj desetih kilometrih smo naredili prvi počitek. Mimo zapuščenih mejnih prehodov smo stopili v Italijo. Po cesti, ki smo jo včasih uporabljali za nakupe v Trstu, smo se približali Miljam. Da smo se izognili predoru, smo šli čez hrib, skozi naselje urejenih predmestnih hiš, pa spet v bolj industrijski del, prišli smo do Domja, našega prvega cilja, centra za duševno zdravje.

Lepo so nas sprejeli, pogostili, predstavili način dela, kjer ni zapiranja, kjer hodijo k ljudem na dom, ljudje pa pridejo tja na kosilo, po nasvet, ali če se počutijo osamljeni. Nekateri pri njih preživijo krizo, zato imajo tudi nekaj postelj. Center je dovolj majhen, da je pregleden, urejen, z

novim pohištvom italijanskega dizajna. Ozračje je napol uradno, ljudje so med seboj prijazni, skoraj prijateljski, večinoma se tikajo, včasih pa je začuti tudi nekaj distance. Prisilnih sredstev in hospitalizacije nimajo. Ker nismo hoteli hoditi skozi mesto, so nam predlagali bližnjico čez Ricmanje. Cesta na Ricmanje se je začela takoj za vogalom centra. Nekaj sto metrov je bila razmeroma položna, potem pa so se začele muke. Vzpon je bil peklenski, sredi dneva, po cesti brez sence, v dveh kilometrih in pol smo se povzpeli za dvesto petdeset metrov višinske in nadmorske višine. Še dobro, da je bila tudi v Ricmanjah špina, spoznali pa smo tudi, da reklo: »Pejt ti mal' v Ricmanje!« ni le homonimičen evfemizem, ampak ima realno podlago v legi Ricmanj, še zlasti opoldne nekega avgustovskega dne. Tu smo se ločili; nekateri so šli po cesti, drugi pa spet po Parancani, ki smo jo zapustili v Škofijah, po pobočjih Ricmanj, čez globoke vrtače in osvežilne predore. Od poreške železnice smo se kmalu morali ločiti, poiskati na Katinari v množici cest pravo, ki nas je peljala v hladu sence dreves parka Kjadinado Sv. Ivana. Zadnji krajsi vzpon nam je šel brez težav, občudovali smo velik kompleks, ki je bil prej bolnišnica, zdaj pa park, v stavbah bolnišnice pa so deli univerze, slovenska srednja šola, pa tudi uprava in nekaj stavb za službe duševnega zdravja. S preostalimi smo se dobili prav na vrhu, pri Jagodišču.

Ti so nas čakali že dalj časa, Andrejin nono Johnny se je spet ponudil za šoferja in nam olajšal selitev v Trst. Mateju (8-letnemu fantu) se je bilo dogajanje na Iz-hodu tako zanimivo, da se je odločil, da bo še nekaj časa ostal z nami.

Trst je mesto, kjer se snežno belo kraško skalovje zrcali v sinje modrih valovih Jadrana. Biser v samem središču Evrope. Mesto, ki že trideset let živi brez norišnic. Dezinstitutionalizacija v Italiji je povezana predvsem z delom Franca Basaglie in njegovih sodelavcev. Basaglia se je leta 1971 preselil v Trst na povabilo lokalnih oblasti z namenom, da zapre psihiatrično bolnišnico. Namesto bolnišnic so ustanovili centre za duševno zdravje, ki delujejo kot dnevni centri in mobilne službe. V Trstu ljudi, ki imajo težave v

duševnem zdravju, že trideset let ne zapirajo za zidove bolnišnice svetega Ivana, ampak ti ostaja doma, kjer si lahko zagotovijo celovito oskrbo prek centrov za duševno zdravje. Trst ni izjema v evropskem prostoru, je pa primer dobre prakse, saj so dezinstytucionalizacijo dosledno izvedli in službe delujejo res zgledno.

Takoj po prihodu v stare prostore norišnice je Sabrina doživela epileptičen napad. V Sloveniji bi se ob takem dogodku verjetno vsi razbežali, v najboljšem primeru bi kdo poklical reševalce. V Trstu pa so mimoidoči takoj pristopili in pomagali, na srečo je bil le blažji napad. Čez nekaj minut je prišel starejši gospod, ki je očitno obvladal situacijo in Sabrino takoj pomiril. Občudujoče smo opazovali dogajanje. Izkazalo se je, da je gospod medicinski tehnik, ki dela v enem izmed centrov za duševno zdravje, a ga nismo prepoznali, saj v Trstu ne nosijo medicinskih uniform. Takoj nas je povabil v prostore nekdanje psihiatrične bolnišnice Sv. Ivana. Prišla je še Irini in nam izrekla dobrodošlico. Zdravko je bil zelo zadovoljen, saj so mu takoj ponudili kavo. Sprehajali smo se po hodnikih in skozi okno opazovali okolico ter kramljali.

Kmalu so prišli na cilj tudi preostali izhodovci. Nekateri so potem poslušali in gledali film o zgodovini dezinstytucionalizacije v Trstu, tisti, ki smo film že videli, smo se malo razgledali. Nekdanjo bolnišnico obdaja velik, lepo urejen park, za katerega skrbijo stanovalci stanovanjske skupine, ki se nahaja v bližini. Vrtnarjenje in urejanje parka je njihova služba, za katero so plačani kot vsi drugi vrtnarji. V Sloveniji bi tako službo poimenovali delovna terapija – ljudje se v zameno za delo »rehabilitirajo«, v najboljšem primeru prejmejo simbolično nagrado (drobiž) in kak privilegij, na primer kavo.

V Trstu se ljudje s težavami v duševnem zdravju, ki ne najdejo dela, lahko zaposlijo v tako imenovanih »cooperative sociali«, v socialnih zadrukah. Mednje spada tudi lokal v parku, omejeno Jagodišče (Il posto delle fragole), kjer so nam pripravili pogostitev. Prišli so novinarji. Matej je dal svoj prvi intervju za tržaški časnik Il Piccolo. Zelo dobro se mu je zdelo, bil je ponosen

sam nase in je o tem takoj obvestil svojo mamo Zlato. Sabrina je bila edina, ki je znala italijansko, zato je tudi ona z lahkoto odgovarjala na novinarjeva vprašanja. V časopisu smo naslednji dan videli našo skupno fotografijo. Fotografirali smo se skupaj s plavim konjem Markom, simbolom svobode, simbolom odpiranja tržaške bolnišnice.

Močan vtis je na nas naredila pripoved o »rušenju zidov psihiatrije«, premiki, ki so jih dosegli v zakonodaji (Basagliev zakon oziroma zakon 180) in način, kako so vzpostavili skupnostne službe, ki omogočajo ljudem, da kljub težavam, ki jih imajo, lahko živijo v skupnosti. Videli smo, da je Iz-hod na pravi poti, da so naše zahteve uresničljive, še več, da so naše zahteve nujne, saj smo videli oblike oskrbe, ki so učinkovitejše in ne kratijo pravice do osebnega dostojanstva in življenja v skupnosti.

Spali smo v Nabrežini nad Trstom, v enem izmed centrov za duševno zdravje. Zvečer so nam pripravili zabavo ob glasbi in domači hrani in s pravim mediteranskim klepetom (čakulami). Prišli so tudi iz Dutovelj, kjer so nas pričakovali naslednji dan, bilo je veliko ljudi, Italijanov in zamejskih Slovencev. Vsi smo praznovali in se imenitno imeli. Kljub zabavi nismo zanemarili vsakodnevnih rutine – vtisi. Tokrat smo jih vsi zabeležili na listke in jih pospravili v mapo. Spet je bil za nami lep dan, topel sprejem, srečanje s podporniki in doživetje, kar nam je vlivalo upanja in poguma za nadaljnji boj. Zadovoljni, polni pozitivnih vtisov smo se odpravili spat, tudi tokrat večinoma na postelje.

Triindvajseta etapa: Nabrežina–Dutovlje

Dolžina etape: 23,1 km
Skupaj prehojenih 488,2 km

Zbudili smo se v deževno jutro. Lilo je kot iz škafo. Spodaj je že dišalo po kavi in Zdravko je prišel na svoj račun – takoj ko je gospa, ki je delila kavo, obrnila hrbet, si je Zdravko privoščil dozo kofeina. Pri tem je bil tako spreten, da delavka tega kar nekaj časa ni opazila. Ko je odkrila

primanjkljaj, se je Zdravko namuznil, spogledala sta se in se začela hahljati. Po jutranji kavi so se nekateri odpravili na pot, drugi pa smo si zaradi obilnega dežja premislili in šli nazaj v toplo zave-tje odej ter si privoščili še malo spanja.

Najbolj vztrajni pa so kljub dežju krenili na pot. Imeli smo tri daljše postanke. Prvega kmalu potem, ko smo zapustili Nabrežino (rojstni kraj Iga Grudna), pri Sv. Križu. Tam se je tako ulilo, da kratko malo nismo mogli naprej. V baru (kot bifejem rečejo v Italiji) smo spili vroče napitke in občudovali poročilo o Iz-hodu, ki ga je objavil tržaški Il Piccolo. Od Križa smo prekrizali glavno kraško prometnico (Carsiano) in še železnico, ki se po Krasu po planoti spušča proti morju in prav pri Nabrežini zavije nazaj proti Trstu. Med zidovjem in grmičevjem (senožeti) smo le našli cesto, ki nas je pripeljala do Gabrovca. Šele po dobrih šestih kilometrih znova postanek. Tokrat v slovenski zadrugi gostilni. Po slikah na stenah smo ugotovili, da so jo ustanovili že na začetku stoletja slovenski kmetje, ki so se tako organizirali, da bi lažje spravili v promet svoje vino. Zadruga pa ostaja aktivna kot del kraške slovenske ekonomije in narodnega obstoja. Ko je vreme dovoljevalo, smo se odpravili proti Zgoniku, mimo Repniča in Zagradca, kjer smo se navdušili nad kamnolom marmorja, do Repna ali Repentabora. (Erika dež in padec v lužo sploh ni motil. Pot je opisal kot »kraško avanturo«. Obču-doval je lepote krasa in se navduševal nad različnimi kamninami. »Kras ima ful tektonskih plošč in zato je toliko različnih kamnov. Zbiram kamne in sem s sabo prinesel sedem kilogramov kamnov,« je razlagal.) V Repnu smo našli kmečki turizem, ki pa se je izkazal za zelo lično, luksuzno podeželsko restavracijo. Vseeno smo ostali in si privoščili (saj drugam nismo imeli kam, pa tudi na deževen dan se prileže priboljšek). Iz Repna smo krenili v breg, na greben, ki ločuje italijanski del Krasa od slovenskega. Meje ni več, so pa ostali vojaški objekti – na italijanski strani strelišče (ob meji!), na slovenski pa na kolovozu nad Vogljami majhna stražarnica z rampo, ki jo očitno (tako so nam povedali grafiti na stenah in ureditev notranjosti) uporablja kot žur plac lokalna mladina. Nekoč meje ne bi mogli pre-

stopiti tako, spomnimo se tudi, da je bil povratek v Slovenijo vedno doživetje, z malo veselja, da smo spet doma. Zdaj ni več tako.

Je opustitev mej dezinstucionalizacija? Po svoje je – ljudje se lahko gibljemo bolj svobodno, ni paznikov in pravil, človek lahko mirno prestopi mejo. Tako si lahko predstavljamo tudi dezinsti-tucionalizacijo na področju duševnega zdravja – meje med norostjo in zdravim razumom se zabrišejo, lažje jih prestopamo, ni več carinikov in drugih, ki bi nas pri tem nadzorovali. A kaj, ko je opustitev meje na italijanski strani postavila mejo na hrvaški?! Temu bi v besednjaku naše akcije rekli transinstitucionalizacija – zapreš eno ustano-vo, na drugi strani pa odpreš novo. V globeli pod nami smo spet videli železniško progo. Ta povezuje Opčine s progo med Sežano in Gorico, ver-jetno le za tovor. Neverjetno, koliko povezav, pa zanje sploh ne vemo. Od Vogelj mimo Krepelj do Dutovelj je le še dobrih pet kilometrov, a napor-nih. Potem pa še to – zavod je na drugem koncu vasi! Tokrat na poti ni bilo vročine, je pa bila pot izredno mokra. Anja je morala trikrat zamenjati obutev. Na koncu je hodila v japonkah, pa še te so ji razpadle. Kljub vsemu je prišla na cilj.

Pot do Dutovelj ni bila posebna samo za tiste, ki so hodili. Vozačev je bilo več, kot smo raču-nali. Imeli smo premalo avtov, da bi se vsi hkrati peljali v Dutovlje. K sreči nam je spet priskočil na pomoč Andrejin nono Johnny. Znašli smo se, kot vedno – tri punce smo se peljale v prtljažniku. Nerodna izkušnja. Bilo je veliko smeha, saj smo kar nekaj časa potrebovale, da smo se stlačile noter. Tako smo bili torej vsi na poti v Dutovlje.

Dutovlje je tipična kraška vasica v sežanski občini. V osrčju dežele terana so ravno ta dan imeli praznik terana in pršuta. Zavod deluje v prostorih, kjer je bilo nekoč zdravilišče, pozneje šola. Sprejme 169 stanovalcev. Leta 2003 so na-jeli prvo stanovanje, zdaj jih imajo šest, tako da 24 stanovalcev živi v dislociranih enotah v Sežani.

Osebje nam je izrazilo podporo z napisom »Dobrodošli Iz-hod«. Napis je sprožil mešane občutke – nekateri so bili nad njim navdušeni, drugi so menili, da je vse skupaj del ceremonije.

Vsekakor pa so iskreno veselje pokazali stanovalci. Darinka je srečala svojega dobrega prijatelja Maksa – zatopila sta se v pogovor. Prijatelje je srečal tudi Zdenko, ki je živel v Dutovljah, preden se je preselil v Koper. Primerjal je življenje v Dutovljah pred leti, ko je sam živel tam, in zdaj. »Dosti se je spremenilo, tudi z izhodi. Imajo tudi popoldanske izhode po želji. Imajo posebno knjigo, kamor se vpišejo, kdaj gredo ven in kdaj se vrnejo. Ob deveti uri pa se zapirajo vrata. Glasba pa je omejena. (...) V sobi lahko poslušáš, samo ne sme biti preveč naglas.« Za kratek čas sta nas zapustili Sabrina – šla ja na obisk domov in Darinka, ki je šla za kratek čas v Ljubljano, da se malo spočije.

Nekateri smo se posvetili osebnim načrtom. Načrtovali in sanjarili smo skupaj z ljudmi, ki si želijo v Ljubljano. S tem smo se tudi bolje spoznali in zblížali. Bolj ko smo se posvetili ljudem, jasnejša je bila slika – dogodki, tudi tisti, ki so bili na prvi pogled videti nelogični in nori, so dobivali svoj smisel. Zavedli smo se, kakšna krivica se godi ljudem – poleg tega, da so po nepotrebem zaprti, jih v zavodih še žalijo, ponižujejo in podcenjujejo. Predvsem Monika je bila tistega dne zgrožena nad zaposlenimi in hkrati presenečena nad Mijom: »Tak mi je grozno, ker so zaposleni v zavodu govorili, kako je nesposoben, kako bo takoj obupal in kot da ima ful težke vedenjske motnje. Kot da je odpadek. Meni se zdi po vsem, kar je doživel, prav car. Všeč mi je bilo, ko me je ustavil, ko sem ga spraševala o otroštvu, mi je rekel, da mi ne bo povedal, ker je preveč hudo in bo spet začel misliti na samomor. Pol je samo en šokanten dogodek povedal. Zdi se mi, da se ful dobro drži. Žal mi je da nimam cajta več govoriti z njim.« Andreja je imela mešane občutke glede zavoda – na eni strani je dobila občutek, da se je po dveh letih, odkar je bila nazadnje tu, vseeno nekaj spremenilo, npr. vrata na oddelkih so odprta, na drugi strani pa se je spraševala, ali ni to samo del ceremonij. Matjaž je govoril s sostanovalko Milko, ki pravi, da se ni spremenilo nič. Rekla je, da je že 22 let v zavodu, da bi rada šla ven, in se ni nič spremenilo, razen da so predelali bajto.

Kakorkoli, ko se je zavod začel odpirati, jih vaščani niso sprejeli, ampak so ponekod naleteli celo na odpor. Angleži temu pravijo NIMBY učinek (Not in my back yard!). Navadno se odpor vaščanov nekako poleže in se ljudje s sosedi spoprijateljijo. Spraševali smo se, ali je nejevolja pri odpiranju zavoda odraz velikosti zavoda ali reakcija na spremenjeno percepcijo in posledično drugačno vključevanje v skupnost. Zato smo se odločili, da bo odpiranje *zavodov in sprejem v skupnosti* tema okrogle mize. Prišlo je kar veliko ljudi in novinarji s Televizije Koper in Primorskih novic.

V zavodu so odločeni, da nazaj ne bodo šli, da ne bodo več imeli zaprtih vrat zavoda in ne bodo več samo kaznovali ljudi. Skupaj smo iskali rešitve. Tako majhen kraj, kot so Dutovlje, težko prenese 150 ljudi, ki živijo v zavodu. Treba jih je preseliti na različne lokacije. Predvidevamo, da če bi bila v Dutovljah ena ali dve stanovanjski skupini, ne bi bilo težav. Ljudje bi laže zadihali s krajem, tudi stigma bi bila manjša.

Iz-hodu naj bi se pridružili nekateri ljudje iz zavoda, zato se je Neja šla dogovarjat z osebjem. Včasih je to kar naporno, ker so zaposleni pokrovitelski in nezaupljivi ne samo do uporabnikov, ampak tudi do Iz-hoda, ker naj ne bi znali ravnati z zdravili. Ko se je Neji uspelo dogovoriti, je se je kulturni program že zaključil. Nastopili so ljudje iz zavoda s predstavo, ki jim je prinesla sloves, Šeherezada ali 1001 noč. Predstava je glasbena in plesna. Med stanovalce se je pomešala tudi Monika in se s trebušnim plesom vanjo dobro vklopila, še več, spodbudila je tudi nekatere plesalke, da so si dale duška. Gostovale so tudi plesalke na vozičkih, plesna skupina, v kateri nastopa tudi naša kolegica s fakultete. Gre za tri plesalke na vozičkih in tri (dve plesalki in plesalca) brez. Tudi na vozičkih je mogoče plesati, loviti ritem in melodijo z gibom. Lepota kotaljenja – rolling beauty. Po nastopu pa manjši incident. Ena od nastopajočih je namreč izgubila torbico. Takoj so za to obtožili stanovalce. Začeli so jim pregledovati sobe. Nazadnje so torbico našli, lastnica jo je nekje pozabila. Še en dogodek, ki priča o tem, da so norci dežurni krivci, njim ne

verjamemo, niso zanesljivi, zato jim ne zaupamo. Še ena krivica.

Zvečer je nastopil DJ Tierass. Niki je glasba ustrezala, videti je bila polna energije, ko je plesala v avli. Preostali smo se razbežali, vsak na svoj konec. Nekateri smo se sprehodili do lokala v vasi. Matej tega dne ne bo pozabil, saj je videl Enesa iz takrat aktualnega televizijskega šova ter dobil od njega avtogram in telefonsko številko.

Zvečer smo ritualno delili vtise, se pripravili na naslednji dan in zasпали.

Štiriindvajseta etapa: Dutovlje–Vipava (Stara Gora pri Gorici)

Dolžina etape: 20,2 km
Skupaj prehojenih 508,4 km

Še ena kraška etapa. Tokrat so meglice napovedovale lep dan. Prvi del etape navadno poteka tiho, morda zaradi jutranjega ozračja (govoriti, ko se prebuja sonce, se menda ne spodobi), bolj verjetno pa zaradi tega, ker se tudi sami prebujamo, hodimo zatopljeni vsak v svoje misli, si urejamo vtise, se pogovarjamo sami s sabo. Pogovori stečejo navadno šele po prvem postan-ku. Danes je ta bil v Kobdilju, kamor nas je mimo Skopega in Koprive pripeljala deloma slovenska Karsijana (cesta Sežana–Gorica), ki je bistveno bolj zavita in slikovita od resnične Carsiane, deloma pa smo hodili ob kraški železnici. Spet zjutraj nič odprtega, odvisni smo od lastnih rezerv. Namesto proti Štanjelu smo malo naprej od Kobdilja ostro zavili nazaj proti vzhodu in se spustili, še vedno med meglicami, a zdaj že klepetaje, v dolino, Zgornjo Branico. Zapustili smo kraški svet, flišnata tla so naznanjala Vipavsko dolino.

V prvi vasi, pomenljivega imena Večkoti (vse je več kot jaz), že v dolini, je najbolj kave žejen del karavane domačine vprašal, ali imajo kaj kave. Zelo radi so nas sprejeli, se z nami pogovarjali o problemih dezinstucionalizacije. Njihova hči Anamarija je namreč po diplomi delala

nekaj časa v sežanski bolnišnici (za kronične bolezni in ne za zdravljenje) in je znala povedati, kako take ustanove delujejo. Hči se je medtem zbudila, se nam pridružila pod skednjem, vesela, da nas vidi. Ko se ji je med drugimi predstavil Vito, ni mogla skriti presenečenja. Ravno prejšnji večer je namreč razmišljala, ali naj se vpiše na podiplomski študij duševnega zdravja, ki ga vodi prav Vito, zdaj pa ga ima priložnost spoznati osebno (potem se je na študij vpisala in je ena glavnih pobudnic akcij duševnega zdravja na Krasu). Drugo srečanje še kakšen kilometer naprej je bilo s Herto, direktorico zavoda v Dutovljah. V naslednji vasi, Kodretih, je namreč »Hiša posebne sorte« (Herta se piše Sorta), turistična kmetija. Presenečeni in očarani smo bili nad dizajnom, to je mali hotelček, ki urbano eleganco združuje z naravo in biološko pridelano hrano v vasi, s stikom z naravo, ki ga v Branici ni težko ustvariti. Ko smo pot nadaljevali mimo Trebižanov, smo razmišljali o kontrastu, ki smo mu bili priča. Herta vodi pravzaprav dve strukturi, ki imata podoben cilj, namestiti ljudi, a vendar taka razlika – na eni strani mora hrano kupovati najceneje po pravih javnih naročil (to pomeni slabo kakovost), na drugi strani lahko gostom ponudi najboljše jedi iz doma pridelanih okusnih živil; na eni strani »azil« kot odlagališče ljudi, ki so jih drugi zavrgli, na drugi »azil«, da si ljudje odpočijejo od naporov civilizacije in pridejo k sebi. Kakor je razcepljena (shizofrena) družba, je razcepljeno tudi Hertino delo – med institucijo in skupnostjo.

S ceste Kobdilj–Vipava smo zavili in se povzpeli proti Gočam. Morda smo naredili kakšen kilometer manj, a vzpon, tudi če ni velik (kakih 60 m višinske razlike) je sredi avgustovskega dne naporen, se je pa splačal. Ne samo zaradi razgleda, ki se odpre na vrhu, Goče so verjetno med najprikupnejšimi vasicami zbite sorte, splačalo se je tudi zato, ker nam je kot v pravljici prišla nasproti ženica in nam dala najbolj slastne slive, kar smo jih kdaj jedli. Po počitku ob cerkvi Sv. Andreja (tloris Goč je Andrejev križ) smo se spustili v vročino Vipavske doline. V Vipavi smo bili utrujeni kot že dolgo ne.

Iz Vipave so nas utrujene s kombijem peljali do Stare Gore pri Novi Gorici. Tam je enota VDC Nova Gorica. V njej živi 65 uporabnikov, imajo pa tudi stanovanjsko skupino Ledine, kjer živi pet oseb. Trenutno gradijo štiri bivalne enote v Novi Gorici, kjer bo živelo 22 uporabnikov. To kaže, da je vodstvo naravnano k odpiranju zavoda. Pripravljajo se na spremembe. Med idejami, ki jih imajo, je posebej zanimiva tista, ki predvideva, da bi v vasi na Trnovski planoti odprli enoto, ki bi sicer imela nekaj sob (ležišč), a bi imela tudi dnevni prostor, klub, kamor bi lahko zahajali tudi drugi, tako tisti, ki imajo kakšno nalepko, kot tudi krajani na splošno. Bila bi skupnostna točka, ki je v vasi sicer nimajo.

Namesto tipičnega pogovora z osebjem so nam razkazali prostore in med ogledom smo se pogovarjali. Zaradi poletnih počitnic so bile nekatere sobe prazne, rekli so pa, da je tudi sicer tako, saj jih uporabijo začasne namestitve. Veliko ljudi pride k njim za dva tedna, da si domači malo odpočijejo, potem pa gredo nazaj domov. To je tudi njihova vizija za prihodnost, predstavljajo si, da bodo vse ljudi preselili v stanovanjske skupine, na Stari Gori pa imeli zgolj začasne namestitve. Začasne namestitve lahko zelo razbremenijo svojce, hkrati pa omogočijo uporabnikom, da se za nekaj časa odmaknejo od svojih skrbnikov. Ko pridejo znova skupaj, je za vse lažje.

Za nami so v Staro Goro prišli iz Dutovelj zamudniki z zabave. Med njimi tudi Aleševa nova simpatija. Ko sta z Nejo delala osebni načrt, je ves žarel od sreče in sanjaril o samostojnem življenju v Ljubljani. Ni ga bilo več strah, da bi se vrnil v Grmovje. Postal je upornik in se hotel dokazovati, da zmore živeti zunaj, samostojno. Tokrat je bil precej odločen, da bo vsem dokazal, da zmore. Analiza tveganja, ki so jo naredili ob odhodu iz Grmovja in je izražala zadržke zaposlenih, podprte z negativnimi pripombami o Alešu, je bila videti, kot da bi opisovala drugo osebo.

Na okroglo mizo sta se iz Maribora pripeljala Simona in Bogo, iz Tolmina pa je prišla Maja.

Pogovarjali smo se o birokratizaciji socialnega dela. Spremembe v socialnem varstvu socialnim delavcem nalagajo čedalje več dela s papirji in

jim dopustijo le malo časa za delo z ljudmi. Zato smo zapisali izjavo Najprej ljudje, potem papir! (glej naslednjo stran)

Napornemu dnevu je sledilo presenečenje. Osebe nam je ponudilo kopanje v bazenu. Nastopila je težko pričakovana sprostitev. Za spremembo smo vtise delili v vroči bazenski vodi. Načrtovanje in vtisi so bili nadvse prijetni in sproščajoči. Malo več pozornosti smo namenili tudi novim prišlekom iz Dutovelj.

Nekateri so kmalu šli spat, Monika, Neja in Andreja pa so si privoščile ženski čvek, potem pa – šok – zagledale so Zdravka, kako se je samozavestno prišel kopat nag. Začele smo vreščati in se smejati. Neja mu je rekla, naj si obleče vsaj gate, a on je samo zamahnil z roko, češ – to pa res ni potrebno. Tako so se nekaj časa lovili po bazenu in se nasmejali do solz. Zdravko je znal poskrbeti za presenečenja, ko si najmanj pričakoval, je ustrelil kakšno modro in odločno. Morda je kdaj še samega sebe presenetil.

Vendar pa presenečenj še ni bilo konec. Ko smo se odpravili spat, nikakor nismo mogli zaspali – motilo nas je smrčanje. Bilo je tako glasno, da se je še Zdravko razjezil in spet poskrbel za smeh. Smešno je bilo namreč videti človeka, ki se jezi nad smrčanjem, sam pa tudi glasno smrči. Kljub temu smo v pričakovanju naslednjega dne zaspali. Čakala nas je Idrija, kjer je dogodke in prenočišče organizirala Sandra, tako da nas za ta del ni skrbelo. Skrbela nas je reakcija zaposlenih v psihiatrični bolnišnici Idrija – tam nas namreč niso pričakovali z navdušenjem. Nas bodo sprejeli? Kako se bodo odzvali?

Petindvajseta etapa: Vipava–Crni Vrh

**Dolžina etape: 18,5 km
Skupaj prehojenih 526,9 km**

Pohod po trasi nove etape se je začel malo pozneje, saj smo se morali najprej iz Stare Gore vrniti na izhodišče. Iz Vipave smo po robu gozda in hriba

NAJPREJ LJUDJE, POTEM PA PAPIR

Izjava ob okrogli mizi Birokratizacija socialnega dela, Stara Gora, avgust, 2010

V zadnjem času smo priča pospešeni birokratizaciji socialnega dela. Ta je sicer del vsesplošnega prenormiranja in čezmerne pravne regulacije življenja v družbi sploh. Je pa tudi posledica posebnih procesov v socialnem delu. Inšpekcijo na primer zanimata predvsem urejenost papirjev in pravilna izpeljava upravnih postopkov, manj pa sama metodika dela in zadovoljstvo in realno izboljšanje položaja uporabnikov. Tudi v nevladnih organizacijah izpolnjevanje raznih obrazcev za prijavljanje, evalvacijo in poročanje o projektih jemlje socialnim delavcem čas za delo z ljudmi. Socialni delavci in drugi v socialnem delu imajo čedalje več obveznosti z izpolnjevanjem različnih evidenc, ki pa navadno ostanejo neobdelane. Bati se je, da se bo s pričakovano koncentracijo upravnih opravil na centrih za socialno delo pomen uradniškega pristopa še povečal.

Socialno delo nujno – in po definiciji – vsebuje tudi element uradnega in virtualnega vpisovanja v registre pravic in posameznih drugih pravnih in upravnih procesov, ki jih vodi država, včasih tudi proti posamezniku. Za uveljavitev pravic je nujno tudi upravno in administrativno delo.

Opaziti je, da se socialne delavke in delavci zatekajo v birokratsko delo, po drugi strani pa v svetovalno. To je po vsej verjetnosti rezultat nemoči socialnega dela, da opravlja svojo osnovno funkcijo – *dela*; torej tistega, kar uporabniki pričakujejo od socialnega dela – da skupaj z njimi nekaj naredijo za izboljšanje njihovega življenja (priskrbijo stanovanje, zaposlitev, uredijo razmere doma, ustvarjalno preživljanje prostega časa itn.).

Socialno delo in socialne delavce je treba okrečiti, da bodo res lahko opravljali svoje *delo*. To je mogoče storiti tako,

- da bodo imeli na voljo sredstva za zagotavljanje pravic (npr. stanovanja, dostop do zaposlitev, prevozov ipd.);
- da bodo imeli znanje iz tistih metod, ki bodo omogočale bolj dejaven odnos (organizacijske spretnosti, spretnosti terenskega dela, zagotavljanje dostopa do sredstev, pa tudi zapisovanja in beleženja na način socialnega dela);
- da bodo zmogli pogumno vstopati v življenjski svet uporabnikov in se z njimi povezovati v smiselni akciji.

Poleg sredstev, znanja in poguma socialnih delavcev je potrebno tudi, da stanovske organizacije in strokovna združenja uveljavijo dosleden profil socialnega dela kot znanosti in stroke ravnaja na različnih ravneh, predvsem v njeni žlahtni obliki socialnega dela kot dela in ne le pogovora ali zapisovanja.

Pretirano birokratizacijo je mogoče zaječiti na različnih ravneh. Na ravni državnega vodenja je treba nameniti pozornost poenostavljanju postopkov in opuščanju nepotrebnih upravnih korakov, na ravni vodenja posameznih organizacij mora vodstvo poskrbeti, da socialno delo ne bo obremenjeno s pisarniškim delom, na ravni posameznih delavcev pa s smiselno in ustrezno uporabo upravnih postopkov tam, kjer je res nujno, in na posamezniku prilagojen način. Tudi tisti del socialnega dela, ki je nujno na papirju, je treba opraviti na način socialnega dela!

(Škavnice) šli proti Vrhpolju, kotičku Vipavske doline, od koder gre manjša cesta na Col (glavna pelje iz Ajdovščine). Da ne bi hodili po cesti, smo zavili v gozd, se tam v mreži označenih poti (za trim ali šolsko orientacijo) za krajši čas izgubili, pa vseeno našli pot v Sanabor (Sanolabor še pride). Vesna je srečala svojo sestrično in obujali sta spomine na otroštvo, ko so hodili v šolo peš na Col.

Col je iz Sanabora videti kot mogočna utrdba. Napotili smo se naravnost navkreber, po poteh in kolovozih, a smo kmalu videli, kot že večkrat na poti, da »raste grmovje, kjer so stezice bile«. Otroci ne hodijo več na Col peš, ponje pride šolski kombi, tudi sicer ljudje manj hodijo po gozdovih, namesto kolovozov vidimo le traktorske poti. Zato marsikatera pot obstaja le še na zemljevidu, v resnici pa je zaraščena, težko jo je najti, če pa jo najdeš, pa se je treba včasih prav prebijati skozi robidovje ali kakšno drugo zarastlino. Poti so povezave, ki smo jih z avtomobilizmom izgubili. Izginotje poti, razen tistih, ki so izletniške, pohodniške, ni dezinstitutionalizacija, prav nasprotno, je posledica tega, da živimo za zidovi in v jeklenih kapsulah, ki nas transportirajo od ene ustanove do druge. Na taki poti (transportu) ne srečaš nikogar. To, da smo se zabubili, da živimo v takšnih in drugačnih kokonih, ima posledico, da med nami zrastejo divji zidovi sami od sebe. Do Cola (iz latinske besed prelaz – Col pa ni le prelaz, je tudi meja med sredozemskim in podalpskim podnebjem in kulturo bivanja) smo bili prisiljeni iskati izhode, prehode, včasih se splaziti skozi luknje. Je pa na Colu bila gostilna odprta celo v nedeljo. Bilo je tudi mrzlo in medtem ko smo čakali motorizirano enoto, smo si oblekli vse, kar smo imeli s seboj. Od Cola po razmeroma divji, že malo alpski, a še vedno kraški planoti do serpentini, ki se spustijo do Črnega Vrha. Med vijugami je tekel pogovor o razliki med terapevtskim in akcijskim načinom socialnega dela, ki je bil odmev na okroglo mizo prejšnjega dne. Tudi pri akcijsko, aktivistično usmerjenem socialnem delu je poslušanje pomembno orodje, a tokrat ne zato, da človeka razumemo (in potolažimo), ampak da ga slišimo,

da slišimo, kaj hoče, in da to skupaj naredimo.

Na Idrijskem nam je priskočila na pomoč Sandra. Na Črnem Vrhu se je dogovorila z domom za stare, da pridemo na kosilo, prespimo pa v domu krajevne skupnosti.

Na poti smo bili prepričani, da smo namenjeni v dom za stare, ko smo prišli tja, pa smo videli, da je to pravzaprav razstavni dom Sanolaborja. Vita dom, kot se imenuje, je dom za stare na Črnem Vrhu, je eden od zasebnih domov, ki so po letu 2000 nastali v Sloveniji. Lastnik doma je Sanolabor, izdelovalec medicinskih pripomočkov. Dom je v stavbi nekdanjega hotela Bor. Črni Vrh ima namreč bogato turistično tradicijo (v okolici so številni vikendi), saj so se tja pred drugo svetovno vojno pod Italijo zatekli Tržačani v poletni vročini (in tudi mi). V sedemdesetih letih so zaradi obilice snega hoteli narediti zimsko športno središče. Poleg hotela so bile vlečnice, a se Črni Vrh s tem ni uveljavil. Hotel je živel, dokler ga niso spremenili v dom za stare. S tem ko je Sanolabor zgradil svoj dom, imajo dvojni zaslužek, na eni strani imajo dobiček od doma, na drugi pa lahko tam preizkušajo in prikazujejo strankam uporabo svojih izdelkov (eden njihovih glavnih izdelkov so namreč tudi plenice za odrasle). Ko smo vodstvo doma vprašali, zakaj se kot zasebniki ne lotijo tudi skupnostne oskrbe, na primer pomoči na domu, je direktor iskreno odgovoril, da v tem ni zaslužka. Dom je sicer tudi neprofitna dejavnost, saj tako določa zakon. Za Sanolabor, ki je ustanovitelj neprofitnega zavoda, torej ni neposrednega dobička. Uporabe plenice pa ne bi mogel prikazovati pri ljudeh doma, totalna ustanova omogoča javnost uporabe plenice. Drugi posredni dobiček za zasebnika, ki se loti institucionalne oskrbe, pa je pridobitev nepremičnine. Poznavalci pravijo, da z oskrbninami najmanj v petnajstih letih investicijo poplačajo, na račun oskrbe ljudi in javnih sredstev dobijo v dar, v tem primeru – hotel. Ko smo šli na dvorišče za domom, smo zagledali napis, ki nas je spravil v smeh: Izhod je namenjen izključno stanovalcem. Očitno so se že dalj časa pripravljali na naš prihod.

Na dvorišču se je zbralo precej več ljudi, kot smo pričakovali, med njimi veliko stanovalcev, veliko osebja. Bilo nam je precej nerodno. Kako naj ljudem, ki so zadovoljni, da so dobili prostor v domu, govorimo o preselitvah, zapiranju institucij? V naših glavah je situacija postala še toliko bolj dramatična, ko je ena izmed stanovalk glasno in odločno povedala svoje o tem, kaj si misli o našem prihodu: »Sej sem bila doma, v Ljubljani. Pa je vsak dan prišla druga oskrbovalka za eno uro in sem ji vsakič znova morala povedati, kaj naj dela. Včasih pa so tudi zbolele, pa ni nihče prišel. Kako naj si potem pomagam s pomočjo na domu? Pa še draga je, kako naj jo plačam? Seveda je lepo biti doma, tam, kjer sem bila vse življenje! Seveda bom priznala, da je bil velik šok priti v dom! Ampak, povejte mi, kaj pa naj drugega!« Očitno je bilo, da jih je naš prihod spodbudil k zagovarjanju svojega položaja. Ta je v Črnem Vrhu še bolj žgoč. Dom ni namenjen lokalnemu prebivalstvu (na črnovrški planoti živi le malo več kot tisoč ljudi, navada je tudi, da gredo v dom v Idrijo), v njem so v glavnem Ljubljančani, ki niso dobili prostora v katerem od ljubljanskih domov. Tukaj čakajo na to, da bo v Ljubljani prostor (in kot v vseh drugih domovih tudi na konec življenja). V čakanju je potreba po racionalizaciji svojega položaja, po tem, da so lahko veseli, da imajo kje biti, še toliko večja. Govorili so o tem, da doma ni šlo, da je bilo za njihove hčere vse skupaj pretežko, da je bilo pomoči na domu premalo. Res je bilo hudo, ko so prišli v dom, ampak zdaj se imajo lepo, imajo družbo in so se pač sprijaznili, da je tako. Tu smo nekako našli skupno točko. Strinjali smo se, da je treba izboljšati pomoč na domu in druge storitve, ki omogočajo ljudem življenje doma. Ko smo odhajali, so bili ljudje v domu nekoliko bolj zadovoljni z nami. Rekli so, da je bilo lepo videti mlade v domu, pa da naj pridemo še kdaj.

Večer na Črnem Vrhu je bil umirjen. Sedeli smo ob pijači nasproti zadržnega doma in čvekali o nepomembnih stvareh. Videlo se nam je, da smo že dolgo na poti, da se nam ne da več ves čas organizirati, iskati poti, govoriti po telefonu. Na koncu je bilo vseeno treba še kaj reči

o prihodnjih dneh, saj gremo vendar v Idrijo, še eno norišnico, ki si našega obiska ravno ne želi.

A zdaj so bili za vse pomembnejši načrti, kako jih pisati, kdo jih bo izvajal, kdo jih bo financiral, s kom se moremo začeti pogovarjati. Če pa smo na načrtovanje pozabili, nas je Zdravko opomnil, da je treba delati načrt in poklicati brata. Vsak večer ga je klical, a brat ni odgovarjal na klice. Tudi tisti večer smo mu dali telefon, brez upanja, da bo brata priklical, a tokrat se je brat oglasil. Tisti večer je torej Zdravko končno lahko povedal bratu, da gre v Ljubljano in da ne gre več nazaj v Hrastovec.

Šestindvajseta etapa: Črni Vrh–Idrija

Dolžina etape: 14,7 km
Skupaj prehojenih 541,6 km

Etapa pred Idrijo je bila krajša in pot je šla v glavnem navzdol. Najprej smo se sicer rahlo vzpenjali na rob Zadloškega polja, lepe planote za Črnim Vrhom. Prav zelo je nismo občudovali, ker smo po gozdu zavili proti Idrijskemu Logu. Lepi, mirni bukolični kraji, kjer je medvedov morda več kot ljudi. Prvi počitek smo imeli ob kamnolomu, potem pa smo med redkimi naseljenimi hišami Idrijskega Loga prišli do razpotja, kjer smo izbrali seveda tisto pot, ki je bila bolj negotova, a lepša. Čez Pevca smo prišli do serpentini, ki se spuščajo do Idrijce, ki prav tam priteče iz soteske, kjer je znano Divje jezero in priljubljeno idrijsko kopalnišče Belca. Spet smo izbrali levi breg in po lepi sprehajalni stezi prišli do Idrije in do prve – tokrat opoldanske kave. Takoj smo morali na idrijsko radijsko postajo, kjer smo govorili o tem, kar smo videli, pa tudi o idrijski bolnišnici. Program za preostanek dneva je bil kosilo in obisk doma za stare (Dom upokojencev Jožeta Primožiča Miklavža), popoldne okrogla miza o zdravlilih, zvečer pozdrav mladih Iz-hodu na glavnem trgu, zvečer pa *reggae night* ob tabornem ognju z okusno večerjo v režiji kluba idrijskih študentov.

Idrijski dom upokoјencev ima dve enoti, eno centralno v Idriji, ki je namenjena starim ljudem, drugo pa v Spodnji Idriji, ki je pravzaprav poseben socialni zavod (tega smo obiskali na poti do Cerknega). V centru torej boljši dom, v predmestju slabši.

Po kosilu počitek v telovadnici srednje strokovne šole.

Sabrina veliko spi in počiva. Ima to sposobnost, da lahko zaspi kjerkoli in načeloma pade v zelo trden spanec. Pogosto zaspi na okroglih mizah, včasih zaspi kar na kakšnem travniku, kjer se ustavimo. V Idriji je čez dan zaspala v avli gimnazije, kjer smo prenočili. Mimo je prišel neki moški, ki je kot navadno ni mogel zbuditi. Ustrašil se je, da je v komi, in poklical rešilca. Takoj ko so prišli reševalci, je pritekla zraven Neja in povedala, da je to nekaj povsem navadnega za Sabrino, da spi zaradi prevelike doze zdravil, da se slini zaradi zdravil. Neje niso poslušali, zato je šla v telovadnico poklicat še druge. V tistem trenutku se je v Idrijo pripeljala Darja, ki ni točno vedela, za kaj gre. Ko je Andreja pritekla ven, je ponovila zgodbo, da to ni nič nenavadnega, da spi zaradi prevelike doze zdravil in da se slini zaradi zdravil. Potem je še Darja ponovila isto. Niso verjeli in Sabrino so odpeljali v zdravstveni dom. Darja je šla z njo in jim ponovila isto zgodbo, to je vsakdanje, prevelika doza zdravil in slina. V zdravstveni dom je potem priletela še Andreja in še enkrat ponovila zgodbo. Medtem se je zbudila tudi Sabrina in povedala, da je šla spat. Popolnoma se je razvezila in spet začela preklinjati na zdravnico in reševalce. Motila jo je tudi infuzija, ki so ji jo dali po nepotrebnem, zato si jo je kar potegnila ven. Še vedno zdravnica ni verjela, da je z Sabrino vse v redu, zato je poklicala dežurnega psihiatra v Idrijo. Seveda je ta povedal, da se od take doze tablet ne spi, na srečo pa je tudi rekel, da Sabrina ni za k njim. Tako se je zdravnica nazadnje odločila, da mora na nevrologijo. Rešilec je odpeljal Sabrino in Darjo v Ljubljano. Tam sta čakali več kot tri ure na nevrologa. Pri njem sta bili minuto in pol, da je Sabrina razložila, kaj se je zgodilo. Zdravnik se ji je samo sme-

jal. Potem so jo z rešilcem pripeljali nazaj v Idrijo, kjer je večji del noči igrala monopoli.

Dogodek z Sabrino je bil primeren uvod v okroglo mizo o zdravlilih. O problemu medikalizacije in medikamentalizacije smo se pogovarjali že po prvi etapi, v Idriji smo imeli uporabniško okroglo mizo, bolj tribuno. Seveda smo govorili tudi o dobički farmacevtske industrije, predvsem pa so ljudje govorili o svojih izkušnjah z zdravlili. Nekaj pozitivnih, večinoma pa slabih. Problem ni samo v industriji, temveč tudi v tem, da ljudje, ki jih jemljejo, nimajo veliko vpliva na to, kako in koliko jih bodo vzeli. To je pomembno, saj bi tudi tisti, ki bi želeli jemati zdravila, ali pa ne vidijo druge možnosti, raje imeli manjše odmerke in jih jemali krajši čas. Pogovor smo povzeli v izjavi Več pogovora, manj zdravil (glej spodaj). *Reggae night* je bil dober žur, a o tem zgodovina molči.

Idrija – dan počitka

**Prehojenih kilometrov
(do bolnišnice in nazaj): 3 km
Skupaj prehojenih 544,6 km**

V Idriji smo se počutili že kar domače. Šola, kjer smo spali, je postala naš drugi dom. Sandra se je res izkazala, v Idriji nam je pripravila marsikaj takega, zaradi česar smo se počutili prijetno, dobrodošli.

Zjutraj smo se počasi, a odločno s transparenti in glasbo povzpeli po serpentinah do bolnišnice. Idrija je druga največja psihiatrična bolnišnica pri nas. Število postelj jim je uspelo zmanjšati za 60 odstotkov (zdaj jih imajo še zmeraj 187) in bili so med prvimi, ki so odstranili kletke in rešetke z oken.

Kaj nas čaka, nismo natančno vedeli, načeloma nas niso hoteli sprejeti, a zadnje dni v bolnišnico nismo klicali. Razprli smo svoje transparente in šli. Kot v vseh bolnišnicah se nam je znova pridružil Edo. Dobro je bilo srečati ljudi, ki so se nam že prej pridružili. Peli smo himno Iz-hoda in zakorakali v norišnico. Naravnost na

VEČ POGOVORA, MANJ ZDRAVIL

Farmacija obljublja velik napredek pri zdravilih, govori o kemijskem ravnovesju v možganih, hkrati pa ni povsem jasno, kako in zakaj zdravila delujejo.

Nenehno prihajajo nova zdravila v novih oblikah, čeprav ne vemo, kako v resnici delujejo in kaj pravzaprav zdravijo.

Pri zdravilih čedalje več govorimo o biološki ravni, pozabljamo pa na vse druge ravni delovanja in učinkovanja (čustveno, socialno, doživljajsko, fizično ...). Tako tablete postajajo edini način delovanja v stiski.

Tablete so instantna rešitev in odgovor na neko stisko, ki je v resnici obsežnejšega in širše narave.

Izkušnje jemanja zdravil so tako pozitivne kot negativne. Zdravila seveda nekaterim pomagajo in sami pravijo, da brez njih ne bi mogli funkcionirati. Povzročajo pa veliko neprijetnih posledic. Te bi lahko razdelili na posledice samega jemanja zdravil in na stranske učinke.

Zaradi načina delovanja zdravil so ljudje zelo otopeli, veliko časa potrebujejo, da se po prenehanju jemanja zdravil spet 'normalizirajo'. Motorika, celotno delovanje telesa in razmišljanje se upočasnijo, nenehno se počutijo utrujene in zaspane, težko je razmišljati, obstati na miru itn.

Stranskih učinkov je cela vrsta: od tresenja, tikov, tardivne diskinezije, nezmožnosti kontroliranja požiranja slina, bolezni srca in ožilja, napadov epilepsije ...

Posebno je treba biti kritičen do t. i. vzdrževalnega modela predpisovanja zdravil, ki se uporablja zdaj. V tem modelu se doze zdravil praviloma ne zmanjšujejo in večina ljudi, ki se zdravi, jih jemlje vse življenje. Dobiček farmacije pri izdelovanju in prodaji psihofarmakov je velikanski, zato je težko pričakovati, da ne bi bilo zlorab, težko je nadzorovati vpliv farmacije na zdravnike in zelo dvomljive so nagrade farmacevtskih korporacij psihiatrom. Poleg tega večina uporabnikov soglaša, da so premalo poučeni o psihofarmakih. Zelo malo jim povedo o delovanju, učinkih, stranskih učinkih, zasvojenosti, prenehanju in posledicah.

Predlagamo naslednje izboljšave:

Prehod z vzdrževalnega modela na bolj krizno usmerjeni model, ko bi človek zdravila prejel v krizni, akutni fazi in samo dokler je res nujno ter jih kmalu po tem tudi prenehal jemati. Hkrati pa bi lahko s pomočjo drugih začel iskati druge možnosti in rešitve.

Kadar se uporabniki ne strinjajo z nadaljevanjem jemanja zdravil, bi morali imeti pravico do postopnega varnega zmanjševanja odmerkov v dogovoru s psihiatrom.

Ljudje bi hoteli imeti več vpliva na njihova zdravila, hoteli bi, da se upoštevajo njihove izkušnje in želje.

Po krizni situaciji bi morali takoj začeti iskati rešitve, ki bi omogočale postopno prenehanje in zamenjavo psihofarmakov z drugimi oblikami pomoči (alternative zdravljenju, meditacija, bioenergija, psihoterapija ...).

Omogočiti bi morali svetovalne pogovore, urejene okoliščine za lažje soočanje s krizami in druge pogoje za dostojno življenje.

Ločiti bi morali postopek pridržanja in jemanja zdravil – če človek v določeni situaciji ogroža druge ali sebe, je postopek pridržanja lahko pogojno opravičljiv, dokler ta faza ne mine, s tem pa ne more biti upravičeno preizkušanje zdravila na njem brez njegovega dovoljenja in dogovora z njim.

Predpisovanje bi moralo biti krajše in bolj ciljano. Zdravila se zdaj predpisujejo zelo na splošno. Tudi psihiatri sami priznavajo, da je ciljno predpisovanje še ni mogoče, saj psihofarmaki omrtvičijo ali umirijo velik del možganov, ki uravnava veliko več funkcij, kot tiste, ki so »problematične«

zaprti oddelek. Prestregla nas je ženska (za njo pa sta stali vodji ustanove in še drugo osebje) in začela kričati, zakaj smo prišli, ali ne vemo, da tukaj pomagajo ljudem, ali res hočemo vse to uničiti. Monika pa je mirno odvrnila, da se nam je v ustanovah že večkrat zgodilo, da so nam pripravili uporabnike, ki so zagovarjali ustanovo in govorili o tem, da je pri njih dobro. Takrat so vsi utihnili in nas povabili v stavbo uprave.

Legendarna Viktorija, direktorica Idrije (ni psihiatrinja, temveč sociologinja) je okroglo mizo začela s tam, kakšna je bila bolnišnica, ko je prišla delat, kaj vse so v tem času spremenili, kako se je delo v norišnicah humaniziralo, kako je obravnava napredovala in kako si prizadevajo delati v skupnosti. Viktorija je gotovo veliko storila, da je psihiatrija boljša, kot je bila, in če se je v zadnjih letih kje v psihiatriji kaj premaknilo, se je v Idriji. Morda so premalo izkoristili bližino Trsta (dva do tri dni hoda) in večkrat ponujeno sodelovanje. Zagotovo pa je zanj preizkušnja, ko pride karavana protestnikov (vprašanje, ali sem prav delala, je pred odhodom v pokoj zelo slaba popotnica). Predstavili so nam načrt o odprtju ambulant po vsej obalni regiji in s tem pomoči ljudem v skupnosti. Zakaj ne bi v Koprju odprli enote z nekaj posteljami? Ne, ker tega ne potrebujemo, ker ocenjujejo, da ljudje bolj potrebujejo ambulante, ko se jim zmeša. Tisti, ki živimo v Koprju, vemo, da zelo težko obiščemo prijatelje, ki jih pošljejo v Idrijo. Javni prevoz vozi samo enkrat na dan, pot do bolnišnice traja skoraj osem ur, pa še zadnja dva kilometra je treba pešačiti. Z avtom je pot krajša, še vedno pa traja skoraj dve uri. Zato večina ljudi v bolnišnici vidi svoje sorodnike in prijatelje zelo poredko.

Naslednja točka, v kateri se nikakor nismo mogli strinjati, je bila, da so pravila pri prisilni hospitalizaciji v Idriji enaka kot v Italiji in da delajo podobno kot v Trstu. Ker smo pravkar prišli iz Trsta, kjer že več kot trideset let delajo brez prisile, vemo, da tam prisilne hospitalizacije sploh nimajo, imajo zgolj obvezno obravnavo, ki ni sredstvo discipliniranja ljudi, ampak dolžnost zdravnikov, da pomagajo človeku v stiski.

Diskusija je bila dinamična. Čeprav se je zdelo, da smo ostali na dveh različnih bregovih, smo imeli tudi vtis, da smo vzpostavili dialog in se izognili zgolj vljudnostnemu srečanju.

Postregli so nam s kosilom in čeprav nas je čakalo še kosilo v domu upokojeencev, smo ga pojedli, saj je tako ponudbo na psihiatriji težko zavrniti. Orientalski ples res učinkovito razbije zadržke, odpre prostor za spoznavanje in pogovarjanje. Ne spada v institucijo, ker jo z eleganco giba in senzualnostjo negira, pritegne ljudi in odpre prostor. Kmalu se je nabrala skupina ljudi, ki je poplesavala zraven.

Mijo in Aleš sta našla sogovornici, sotrpinki, ki bi radi šli z nami. Zdravnica ju ni pustila. V zagovorniški maniri smo šli z njima na oddelek. Bili sta na odprtem oddelku, torej legalnih ovir, da bi šli, ni bilo. Zdravnica, s katero smo govorili, je vseeno kar takoj rekla, da ne smeta oditi. Ko smo jo opomnili, da jima odhoda ne more prepovedati, se je popravila in rekla, da jima resno odsvetuje, da bi zapustili zdravljenje. Čeprav sta bili zelo zagreti, da bi se pridružili Iz-hodu, ju je konfrontacija s psihiatrinjo (njen govor je spominjal na sestro iz Formanovega Kukavičjega gnezda) ohladila in potrla. Trebušni ples je doživel svoj protiudar. Pojasnili sta: ja, lahko bi šli. Formalno pravico imava. Poklicali bi k nama domov (staršem ene, ki je bila še zelo mlada, in možu druge, ki je bila nekoliko starejša). Ko bi se vrnil v Koper, bi naju spet pripeljali sem, tokrat na zaprti oddelek. Bali sta se maščevanja.

Popoldne smo pričakovali, da se bo kdo od osebja bolnišnice udeležil okrogle mize o nacionalnem programu duševnega zdravja. A morajo ljudje ob avgustovskih torkovih popoldne opraviti pomembnejše zadeve. Prišli sta dve psihiatrinji: Vesna in Mojca. Obe sta bili članici skupine za pripravo nacionalnega programa, prišli sta še predstavnici ministrstva za zdravje in socialo. Dobra zasedba (v občinstvu so bili še Mateja in Barbara z inštituta za socialno varstvo, Maja in Darja iz uporabniških organizacij, iz centra za socialno delo v Idriji, ravnatelj gimnazije in še drugi).

Nacionalni program v tisti različici⁸ ni bil revolucionaren, je pa vnašal prve previdne korake v smer premika v skupnost. Celotni psihiatri so se na svojem republiškem strokovnem kolegiju pogovarjali in predlagali, da bi začeli preizkušati skupnostne modele predvsem tam, kjer so bolnišnice daleč (npr. na Koroškem, Obali, v Beli krajini, Novem mestu). Na okrogli mizi smo se pogovarjali predvsem o točkah, ki so grožnja dodatne institucionalizacije. Kljub skupnostni usmerjenosti sogovornikov je pri nekaterih prevladalo mnenje, da bi potrebovali nov zaprti oddelek za otroke. Drugi smo trdili, da ne smemo zapirati nikogar, še posebno ne otrok. Paradoks je, da je formalni razlog za tako zahtevo prav Svetovna deklaracija otrokovih pravic, ki prepoveduje zapiranje otrok v ustanove, namenjene odraslim. Stvarni razlog za tako razmišljanje pa je, da je slovenska otroška psihiatrija v slepi ulici. Pedopsihiatrični oddelek v Ljubljani je seveda odprt, a ima politiko visokega praga. Otroke, ki kršijo tam postavljena pravila, preprosto izključijo. Za nekatere je to (od)rešitev, saj gredo domov, kjer jim je bolje, za druge je to pot v pekel. Pošljejo jih bodisi na zaprti oddelek v Polje bodisi v Planino. Logika, ki temelji na zapiranju in programih, kamor naj bi »paciente« vključevali, ne pa na storitvah, ki jih potrebujejo, pride hitro do sklepa, da je torej potreben nov program, nov oddelek, ki bo otroški, a zaprt. To logiko je treba obrniti; ne smemo zgraditi nove zaprte ustanove za otroke, otrok ne smemo zapirati. Zato moramo ustanoviti službe, ki se bodo s tistimi otroki, ki potrebujejo več potrpljenja in pozornosti, intenzivno ukvarjale tam, kjer otroci živijo.

⁸ Vsi direktorji bolnišnic so v nadaljevanju program zavrnili, češ da ni strokoven (pozneje se je pokazalo, da ga niso niti prebrali). Zakon veleva, da bi morali program sprejeti leto dni po sprejetju zakona. Še zdaj ga nismo sprejeli. Očitno psihiatriji bolj ustreza, da nima programa, da stvari ostanejo take, kakršne so, in da se nič ne spremeni. S tem je psihiatrija složno pokazala, da je nad zakonom, država pa še enkrat dovolila, da so tisti zakoni, ki bi dejansko koristili ljudem, le retoričen okras brez dejanskega učinka.

Po okrogli mizi smo predstavnici ministrstev povabili na kavo. Povedali smo jima, da se bodo po koncu Iz-hoda 24. avgusta Joc, Borut, Zdenko, Zdravko, Mijo, Sabrina in Johnny preselili na svoje in da se je treba na to pripraviti. Odgovor je bil: »V tem trenutku ne moremo narediti nič. Prihodnje leto se prijavite na programe socialnega varstva, ki jih bomo sofinancirali. Mi vedno sofinanciramo programe v skupnosti.« Tisti, ki se že nekaj časa ukvarjamo s socialnim varstvom, smo to slišali večkrat kot Zdravkov refren: »V Ljubljano, jaz bi šel k bratu v Ljubljano.« No, vseeno sta nam obljubili, da bodo pogledali na ministrstvih, kaj se da narediti, in nam naložili nalogo, da pripravimo seznam ljudi, ki se bodo preselili.

Sedemindvajseta etapa: Idrija–Cerkno

Dolžina etape: 20 km
Skupaj prehojenih 564,6 km

Že drugi dan nam ni bilo treba vstati pred svitom. Hoja je bila popoldanska, v Cerknem ni bilo ustanove, ki naj bi jo obiskali, smo pa nameravali obiskati dom v Spodnji Idriji, kjer dela Tanja, ki je s Sandro del idrijske ekipe Iz-hoda. Prvič na svoji poti smo videli socialne delavke v uniformah. V procesu rahljanja zdravstvene strogosti v zavodih so sicer socialne delavke in delavci eni prvih, ki slečejo uniforme. Uniformirane socialne delavke smo takoj vprašali, zakaj nosijo uniforme, pa so rekle, da uporabniki tako hočejo, ker jih lažje prepoznajo. Tudi same so vedele, da je to izgovor, ki ga pes na repu prinese. Bolj res je, da tako hoče vodstvo (ki ima morda težave s razpoznavanjem osebja in stanovalcev).⁹

V tem zavodu je nastala sporna fotografija napisa, ki opozarja osebje, da imajo stanovalci, ki

⁹ Goffman namreč pravi, da so uniforme namenjene prav dramatizaciji razlike med enimi in drugimi, brez uniform pogosto ne bi vedeli, kdo je kdo – torej so namenjene notranji simbolni diferenciaciji ali pa zunanjemu občinstvu.

imajo težavo s kontinenco, na voljo le tri plenice na dan. O tem je pisala Mladina v članku Privoščite jim vsaj plenice, ki obsoja tako ravnanje, vendar ne krivi delavcev v zavodu, temveč zavarovalnice, ki naj bi odmerile tako nizko število pleníc. Na prvi pogled se je tudi marsikom od nas zdel napis grozljiv, ravnanje pa nehumano. Pozneje nam je Jana pojasnila na videz nehumano navodilo zavarovalnic: »In prav v zavodih je uporaba pleníc nehumana, smo prebrali. Žal izredno težko povsem odmislim krivdo zaposlenih, tako kot je to storila novinarka, in jo naprtim zgolj zavarovalnicam. Organizacija dela, kadrovske omejitve, prevladujoči medicinski model oskrbe, preveliko število stanovalcev, kolektivna oskrba so ključni dejavniki, zaradi katerih je število pleníc, ki jih odmerja zavarovalnica, premajhno. So tudi ključni dejavniki, ki življenje v zavodih delajo nehumano, neprilagojeno potrebam posameznika in brišejo človeka dostojno življenje. Ravnanje zavarovalnice lahko razumemo kot spodbudo, da se razmere v zavodih začnejo spreminjati. Zgolj tri plenice na dan narekujejo individualiziran pristop, organizacijo dela, ki v ospredje postavlja stanovalca z vsemi svojimi potrebami, željami in interesi. [...]«¹⁰ Namen takega ukrepa je torej omogočiti ljudem čim dlje samostojnost in ohraniti dostojanstvo človeka.

Od Spodnje Idrije do Cerknega nam je pot kazala Tanja (da o njenem psu ne govorimo). Do Straže, kjer je odcep za Cerkno, smo hodili ob Idrijci (spet po levem bregu). Hodili smo večinoma po gozdni poti. Drevesa so nam dajala senco, gozd in reka sta nas hladila. Johnny je bil spet navdušen nad naravo. Imeli smo odlične razmere za hojo. Po dolgem času smo bili spočiti in dobro razpoloženi.

V takih trenutkih nikoli ne gre vse gladko. Tanja nas je vodila do 'piknik placa', kjer smo se ustavili, spočili in pomalicali. Med razpoloženim kramljanjem so iz zavoda poklicali Vita in sporočili

¹⁰ Mali, J., <http://www.iz-hod.info/aktualne-novice/odgovor-na-clanek-privoscite-jim-vsaj-plenice-v-mladini-st-49/2010>).

li, da nas ne morejo sprejeti, ker ravno prenavlja zavod. Znašli smo se v dilemi. Kaj zdaj? Bomo rinili v hrib, da nas bodo potem zavrnil? Ali gremo prav zato? Nazadnje smo se odločili, da o tem obvestimo novinarje, jih prosimo za podporo in gremo v akcijo. Konec koncev je vsak zavod javni prostor, v katerega načeloma lahko vstopi vsakdo. Po postanku smo se poslovili od Tanje, se ji zahvalili za spremstvo in vodenje in odšli naprej. Od Straže, ki je bila gostilna tistega dne, smo hodili po mraku in v Cerknem nas je ujela noč. Sandra je organizirala prehrano v hotelu, ne čisto brezplačno, pač pa z večjim popustom. Prehranjevanje v hotelu se ne razlikuje zelo od večerje v neki ustanovi. Velika jedilnica, kuhanje za več ljudi. Ampak v hotelu si gost, tudi če si na Iz-hodu.

Po dobri večerji in druženju pa nas je na svoje slabo počutje opozoril Zdravko. Razen tega, da ga med potjo včasih boli križ, nikoli ni tarnal. Tokrat pa je potožil, da mu je slabo in da ga špika v prsih. Peljali smo ga v zdravstveni dom. Zdravnica ga je pregledala. Z njegovim srcem je bilo na srečo vse v redu. Ugotovila je, da ima malo povišano telesno temperaturo, verjetno zaradi preutrujenosti. Priporočila je počitek in pregled z ultrazvokom. Sami takrat nismo imeli ravno udobnega prenočišča in Zdravko se je začel pritoževati, da bo moral spati na tleh. Želel si je udobne postelje in počitka, kar je tudi zelo jasno povedal.

Zdravnica se je takoj odzvala na njegovo željo. Zdela se ji je pametna in logična. Predlagala je, da bi poklicala na psihiatrijo in vprašala, ali imajo kakšno prsto posteljo. Zdravko je bil takoj za. Videl je le posteljo in počitek. Neja je bila z njim pri zdravniku: »Meni pa se je kar zme-glilo pred očmi. Na psihiatrijo? Zakaj prav tja? Saj nima nikakršnih psihiatričnih težav! V meni je naraščala jeza. Kako tipično, sem si mislila. Človek s psihiatrično nalepko je vedno zrel za psihiatrično bolnišnico ne glede na to, ali nori, ga bolijo ušesa ali pa špika v prsih. Neverjetno, kako nalepka duševne bolezni vpliva tudi na somatsko medicino. Kot da bo psihiater vedel, kako ukrepati, če 'pacient' toži o bolečinah v

prsih. To se mi je zdelo res nezaslišano. Čeprav skoraj nikoli ne povzdignem glasu, sem ga v tem primeru in odločno zavrnila ta predlog. Če ima Zdravko težave s pljuči ali srcem, naj se ga pošlje tja, kjer se s takimi težavami ukvarjajo, ne pa na psihiatrijo, kjer ne vedo veliko o teh boleznih, o duševnih pa verjetno prav tako bolj malo.«

Vztrajanje se je obrestovalo in Zdravko je dobil napotnico za infekcijsko kliniko. Bil je presrečen. Še nikoli nismo videli človeka, ki se tako veseli odhoda v bolnišnico. Komaj je čakal, da bo tla zamenjala prava postelja. Komaj je čakal, da se dodobra naspi in spočije (pozneje smo spoznali, da ne gre le za udobje, ampak, da Zdravko zaradi neznanega razloga bolnišnice naravnost obožuje, so njegov fetiš).

Zdravko je šel torej v bolnišnico z Irfanom, mi pa smo pomirjeni, da z njim ni nič hujšega, legli k počitku. Jutri bo naporen dan, saj nas čaka precej zahteven vzpon.

Osemindvajseta etapa: Cerkno–Petrovo Brdo

Dolžina etape: 16,4 km
Skupaj prehojenih 581 km

Večer pred pohodom smo izvedeli, da nas v Petrovem Brdu nočejo sprejeti zaradi prenove zavoda. Paradoks na našem pohodu proti ustanovam je bil, da so večje število ustanov na naši poti prenavljali. Mikalo nas je, da bi tudi mi odpovedali obisk. Etapa je bila naporna, mi pa smo bili utrujeni. Zavrnitev s tako slabim izgovorom pa nas je tudi spodbudila, da gremo pogledat, kaj nam hočejo skriti. Poklicali smo Ireno s Pop TV in rekli so, da pridejo tudi oni.

Etapa je bila sicer razmeroma kratka, a gorska in naporna. Na njej smo dosegli najvišjo točko pohoda, vrh Porezna, 1630 m nadmorske višine. Odpravili smo se dovolj zgodaj, še ponoči smo med cerkljanskimi vrtovi iskali pot, ki naj bi nas peljala kvišku, najprej na Labinje. Začelo je rahlo rositi, kar nas spočetka ni motilo. Najprej čez

travnike, potem skozi gozdove, na greben in na pašnike. Vzpon je dolgotrajen – 10 km venomer navkreber (v enem kilometru 130 m višine), ni bilo prav hudih klancev in strmin, a tudi ravnin ali manjših spustov ne. Redkokdaj se je zgodilo, da se je treba na vsakem koraku vzpeti, da ni priložnosti, da si korak spočije. Čedalje bolj nas je obdajala megla. Na grebenu je bilo še slabše – megla, veter, vlaga, mraz. Bolj ko smo se vzpenjali, slabše je bilo. Nazadnje sploh nismo vedeli, ali je dež ali tako gosta megla. Bili smo vsi premočeni, bil je veter, pomagala ni nobena vetrovka. Poleg tega smo veliko hodili po razmeroma neprehodnem terenu, posutem z grmičevjem in trnjem.

Nekateri so se z razmerami spopadli dobro, drugi malo slabše. Pomagalo nam je, da smo se pogovarjali, na vrhu videli zelo lepe konje; pomagali smo drug drugemu – pravzaprav so tisti, ki so malo bolje hodili, pomagali godrnjačem. Spodbujali so nas, upočasnili tempo, ko je bilo to potrebno, in prenašali godrnjanje. Na poti nismo srečali nikogar, le eno skupino v koči. Ko smo prišli na vrh, smo bili žal prikrajšani za razgled (predstavljali smo si, da mora biti zelo lep, skorajda veličasten). Tik pred kočo se je pred nami odvil prizor, ki ga ne bomo nikoli pozabili – veter je odnašal in vrtinčil gosto meglo – bilo je kot v grozljivkah, vrtinci megle in nič drugega.

V takem vremenu je stopiti v kočo praznik. Nazdravili smo mu s čajem (nekateri tudi z rumom), bili smo veseli, da je v koči peč. Ob njej smo se pogreli in posušili obleke. Popili smo čaj, celo dva, pojedli in se odpravili naprej. Spust je bil zelo strm, drselo je, tla so bila namočena. Hitro se je zgodilo, da je komu spodrsnilo in je padel. Na poti smo našli pravo malinsko polje, najprej le grme ob poti, potem se je grmičevje razširilo na stežaj. Z velikim užitkom smo se sladkali z njimi. Vsi blatni, premočeni in popraskani od grmičevja smo le prispeli do Petrovega Brda. Šele tam se je pokazalo sonce. V planinski koči so nas že čakali nekateri iz-hodovci in, kar je pomembnejše, novinarka s snemalno ekipo. Pod pritiskom medijev in ker so bili postavljeni pred dejstvo, so se v zavodu le premislili in nas sprejeli.

Petrovo Brdo je zavod, ki leži v hribih med Primorsko in Gorenjsko. Ker na Gorenjskem ni takih ustanov, je veliko stanovalcev prav Gorenjcev, drugi so iz Severne Primorske, Posočja, Tolmina. V resnici je to organizacijska enota pet kilometrov oddaljenega doma Podbrdo. Pred letom 1968 je bilo zdravilišče za tuberkulozo (Čarobna gora). Starejša kolegica je Vitu pripovedovala, da je bil zaradi visoke in odročne lege zavod pozimi tudi večkrat povsem odrezan od sveta. Če je kdo v tistem času umrl, ga niso mogli prepeljati v dolino (svojega pokopališča pa nimajo), zato so ga do odjuge zagrebli kar v sneg. Verjetno gre za socialnovarstveno legendo, a za ta zavod velja, da je najbolj odročen in najvišje ležeči (826 m) in da je vse naokrog samo narava in nič drugega. Ni jim treba zapirati vrat, saj ljudje tako ali tako nimajo kam oditi. Najbližje naselje je Podbrdo (nihče od nas še ni bil tam, to je kraj, kjer se konča predor iz Bohinjske Bistrice). Na gorenjsko stran je 20 kilometrov do Železnikov, na primorsko po Baški grapi pa do Mosta na Soči ali Tolmina 35 kilometrov. Dobesedno sredi ničesar – raj za resocializacijo. Če so hoteli kaj prikriti, ko nas niso hoteli sprejeti, je verjetno to, da so nikjer. Sam dom je namreč podoben vsem drugim ustanovam, ki smo jih videli. Malo manjši. Odročen je in morda zato v njem vlada bolj domače ozračje med stanovalci in osebjem. Sprejem je bil prijazen in pogovor brez zadržkov. Tudi tam smo našli somišljenike, ljudi, ki si prizadevajo, da bi vnesli v nečloveški aparat nekaj več prijaznosti in človeškega obraza. Odprli bodo tudi stanovanjsko skupino, a kaj, ko bo ta še vedno v neposredni bližini zavoda in zelo daleč do civilizacije. Ko smo vprašali, zakaj je ne naredijo v Tolminu, Železnikih ali vsaj Podbrdu, so skomignili z rameni – kar smo si prevedli: Vprašajte tiste, ki odločajo o tem.

Ko smo se peljali nazaj po zelo lepih krajih mimo Davče, smučišč na Črnem vrhu pri Cerknem in Novakov, smo še bolj dojeli, kako daleč je ta dom.

Matjaž je med potjo našel gobe. Vsi smo sanjarili o kakšni gobji specialiteti. Včasih se sanje uresničujejo. Tokrat so v Cerknem pokazali

gostoljubje in nam iz gob brezplačno pripravili njoke z gobovo omako. Nauk te zgodbe je, da si moramo dovoliti sanjati in sanjariti. Truditi se moramo in poskrbeti, da sanje enkrat zaživijo v resničnem življenju. Marsikdaj uspe.

Po obisku in potem, ko smo dosegli sprejem in celo pogostitev, smo se vrnili v Cerkno. Vseh hkrati nismo mogli prepeljati. Preživeli smo naporen in hkrati produktiven dan.

Devetindvajseta etapa: Petrovo Brdo–Dražgoše

Dolžina etape: 24,1 km

Skupaj prehojenih 605,1 km

Spet je trajalo nekaj časa, da smo se vrnili do Petrovega Brda. Tudi ta etapa je bila gorska, a bolj položna. Hodili smo namreč od Petrovega Brda, se rahlo vzpeli do Sorice, nad njo zavili in hodili po pobočju ratitovškega pogorja mimo zaselkov Danje in Torke (kjer smo si malo odpočili, Jan pa je zaspal na gugalnici s pogledom na Selško dolino). V teh zaselkih malokdo živi. Prtovč je vas, še vedno nad tisoč metri nadmorske višine, ki je morda bolj naseljena. Tam smo dobili na skoraj zaprtem kmečkem turizmu čaj. Razlog, da gospodinja ni bila priljudna, smo izvedeli šele ob odhodu. Bila je stara, njen mož pa bolan in slabo pokreten. Večino časa preživi v zgornjem nadstropju, mu streže in se boji, da bi šel dol, po stopnicah padel in si kaj naredil. Zato je pri njem. Boji se, da bo moral v dom. Tega res ne bi rada. Ko pride kdo od mlajših sorodnikov, se lahko več giblje in kaj več naredi na kmetiji. Pogovarjali smo se o pripomočkih, ki bi jih potrebovala. Tudi tako visoko bi elektronske varovalne naprave prišle prav. V hribih je do doma daleč.

Drugi del poti od Prtovča do Dražgoš je potekal na obronkih Jelovice. Od Prtovča do Dražgoš po zračni razdalji ni tako zelo daleč, a je pot bolj vijugasta. Ni bilo takega razgleda kot na pobočju Ratitovca, bili smo v zavetju jelovških gozdov. Teže smo našli pot in občutek, da nismo nikjer

(razen v gozdu), se je večkrat pojavil. Ko smo se znašli na bregu nasproti Dražgoš, videli legendarno vas, pa Bičkovo skalo, smo bili zelo zadovoljni. A se je bilo treba spustiti do potoka Češnjice in spet povzpeti navzgor – vedno je zadnji del etape, ko je sonce najmočnejše, najtežji.

Dražgoše so bile samo vmesna postaja pred Begunjami. Bilo je lepo, da smo bili nekje sredi gora. Gorenjska je del Slovenije, kjer je verjetno najmanj zavodov. Popoldne smo se malo odpočili, nekateri so na igrišču igrali nogomet, večino pa smo se v pari pogovarjali in premlevali o prihodnosti, o tem, kaj bo v Ljubljani. Staš je naredil nekaj posnetkov, intervjujev z iz-hodovci o življenju v zavodu.

Obiskala sta nas Irfan in Aigul, da se dogovorimo o pripravah na prihod v Ljubljano na grand finale. Še nekaj dni pa bomo v Ljubljani. Marjeta z ministrstva ni še nič sporočila, Davor je obljubil, da nas pride še pogledat in da se dogovorimo, pa ni še nič poklical. Vito je klical Janija (podžupana) na ljubljansko občino, pa se tudi ni oglasil. Bo, kar, bo, Mijo, Zdravko, Johnny in Sabrina so bili odločni, da v zavod ne gredo.

Trideseta etapa: Dražgoše–Begunje

Dolžina etape: 22,2 km
Skupaj prehojenih 627,3 km

Dražgoše ležijo na južnem pobočju Jelovice, tako da hkrati zaznamujejo njen jugovzhodni vogal. Medtem ko smo iz Dražgoš lahko gledali na Železnike in Selško dolino, pa smo na koncu vasi zavili proti severu in odprl se nam je pogled na Savsko dolino, na Kranj, proti Tržiču, in bolj ko smo napredovali proti severu, še na Karavanke nad Begunjami in predel pod Stolom. Poseben razgled je s cerkvice sv. Primoža in Felicijan pri Jamniku. Od tod se začne pot najprej polagoma, potem pa strmo spuščati proti Kropi. Po nekaj dneh hribov in divjine smo prišli v bolj urbano ozračje. Tudi v Kropi ni bilo nič odprtega. Očitno je čas delavskih

bifejev, ki se odprejo zgodaj zjutraj, v zahodni Sloveniji minil. Ljudje gredo pozneje v službo, čas življenja se je premaknil na poznejše ure. Lokale so pospravljali po petkovih zabavah. Imeli smo srečo, da je v Kropi trgovina (tudi teh je po manjših krajih vse manj), kjer smo si lahko kupili malico, jo pojedli na otroškem igrišču in šli, zdaj že po jutranji vročini naprej ob potokih Kroparici in Lipnici do Kamne Gorice. Tam je bil nekoč tudi zavod, poimenovan po Matevžu Langusu, ki se je rodil v Kamni Gorici. Zdaj je stavba zapuščena, zavod se je preselil na rob Radovljice. Do Radovljice smo šli skozi gozd po učni poti do Save. Reka je sicer mrzla, a takrat je marsikdo komaj čakal, da gre čez brv na prod in se zažene vanjo. Prvo kavo smo spili šele v Radovljici. Vročina je bila zelo huda. Do Begunj je bilo le pet kilometrov, a bilo je vroče in prijetneje sedeti v kavarni in piti čaj kot hoditi po soncu. Vseeno smo vstali in prehodili še zadnji del etape po polju. Kmalu smo lahko v daljavi razpoznali begunjsko graščino.

Begunje so bile zadnja psihiatrična bolnišnica, ki smo jo obiskali. Tudi ta bolnišnica je graščina, med drugo svetovno vojno so jo Nemci uporabljali kot zapor. Kot v vseh bolnišnicah nas tudi tam niso bili najbolj veseli. Že pred pohodom so nam poslali pismo, da se naše trditve o psihiatričnih bolnišnicah ne zdijo resnične. Da pa se strinjajo s tem, da je skupnostno duševno zdravje ideal prihodnosti psihiatrije, ki pa je veliko dražja od institucionalne, zato ne vidijo veliko možnosti zanjo. Tako smo šli pogledat, ali je morda v Begunjah kako drugače kot v drugih norišnicah.

Res je bilo nekoliko drugače kot drugod, tokrat so nas že na vratih počakali trije krepki varnostniki, ki nas za zidove stare graščine niso spustili. Sedli smo na travnik pred bolnišnico, razgrnili transparente in čakali. Medtem je na vrata prišel direktor bolnišnice, ki je med drugim tudi filmski igralec, bil kranjski župan in poslanec (to funkcijo je ravno takrat opustil, da bi lahko postal spet direktor), skratka človek, ki za vse ...

Z istim nasmeškom, kot smo ga videli v nadaljevanju TV Dober dan, nas je pozdravil na vratih in dovolil, da gredo v njegovo graščino trije

iz-hodovci. Noter so stopili Vito, Nika in Neja, pa še Gorazd kot novinar radia Val. V pogovoru je direktor najprej zatrjeval, da je edini smiselni razvoj psihiatrije v skupnost. A, je rekel, pri tem moramo biti previdni, da se nam ne zgodi to, kar se je Basaglii zgodilo v Trstu. Zastavil je preveč radikalno in stvari so se slabo obrnile. Da to izreče nekdo, ki sedi v naslanjaču manj kot sto kilometrov stran od Trsta, in to ljudem, ki so ravnokar pripešali iz Trsta, je blago rečeno naivno. To je mit, ki ga imajo slovenski psihiatri očitno za resnico, drugače si tega ne bi upali tako nonšalantno izrekati ob vsaki priložnosti. Pojasnili smo, da ni tako, da je tržaška psihiatrija model, ki ga svetovna zdravstvena organizacija daje z zgled, da ni brezdomnih ljudi z duševnimi stiskami in da se ni zaradi tega povečala stopnja ne umorov ne samomorov, ne v tržaški pokrajini ne med uporabniki služb duševnega zdravlja. V Begunjah smo zelo jasno videli, da si velik del vodilnih psihiatrov ne predstavlja, kaj naj bi bila skupnostna psihiatrija, ki jo propagirajo. Predstavljajo si več psihiatričnih ambulant, službe na terenu, ki bi bile podaljšana roka bolnišnic. Skupnostna psihiatrija zanje ni model, kako preživeti krizo doma, ampak kako človeka spraviti čim prej v bolnišnico. Še manj pa razmišljajo o tem, da bi se bolnišnice spremenile v terenske, krajevno in človeško dostopne službe. Nasprotno, zanje skupnostna psihiatrija ni stvar bolnišnic, to mora urediti politika. Ko smo direktorja soočili s tem, da je prav tako politik, pa je odgovoril, da je šel iz politike, ker je videl, da se ne da nič narediti. (Ta klasični psihiatrični looping, catch 22, so zunaj komentirali: »Dobro za politiko. Malo manj za duševno zdravje.«) Drugače rečeno – skupnostna psihiatrija je dobra ideja, celo cilj, ki si ga moramo postaviti, sredstva, ki jih imamo v bolnišnicah pa komaj zadostujejo zanje, bolnišnic seveda ne bomo spreminjali, ker drugega denarja ne bomo dobili, zato cilja nikoli ne bomo uresničili, ostali bomo v graščinah.

Tisti, ki smo ostali pred graščino, smo delali transparente na travi. Medtem se je Darinka razjezila, ker se je spomnila, kako grdo so ravnali z njo, ko je bila v Begunjah. Razbila je kozarec

in se drla na varnostnike, ki so nam zagrozili, da bodo poklicali policijo. In prav takrat se je mimo resnično pripeljala marica.

Ko so trije privilegiranci, ki so se lahko pogovarjali z direktorjem, prišli ven, smo šli čez cesto v župnišče. Tam se je Jana dogovorila, da lahko prespimo. Župnik je bil navdušen nad nami, njegova dekla pa manj. Andy je imel to nesrečo, da se je zadnji tuširal in seveda je bila kopalnica vsa mokra. Ko je dekla to zagledala, je začela kričati nanj, kot da bi bil on kriv. Pa ji je rekel: »Jaz angleško.« Potem je samo zamajala z glavo in se šla potožiti Vitu, da je bil neki Anglež v kopalnici z neko punco. Tako smo bili potem še ves večer precej previdni, kaj delamo. Pred spanjem smo vse počistili, da bo za sabo ja pustili vse čisto.

Ko se je stemnilo, je prišel Davor. Hotel je naročiti pivo, pa smo mu rekli, da ne sme, ker na Iz-hodu velja pravilo, da ne pijemo. Pogovarjali smo se o dezinstitutualizaciji, o problemu stanovanjskih skupin (Bruno mu je zadevo razložil in Davor ga je poslušal) in o tem, kam bodo ljudje šli, ko pridejo v Ljubljano. Rekel je, da nas ministrstvo seveda podpira in da bo poklical na MOL, ali imajo na voljo kakšna stanovanja. Pa da bodo prihodnje leto financirali program socialnega varstva oskrbe v skupnosti.

Enaintrideseta etapa: Begunje (Naklo)–Kranj

Dolžina etape: 25,8 km

Skupaj prehojenih 653,1 km

Ko smo odhajali iz Begunj, smo si oddahnili. Graščina nam ni bila pogodu, nekaterim tudi spanje v župnišču. Ko smo po ravnini hodili skozi Zgošo, Zapuže, Dvorsko vas, Zgornji in Spodnji Otok, mimo gradu Podvin do Mošenj, so ljudje še spali svoj nedeljski jutranji spanec. Iz Mošenj smo se spustili v globel in skozi Dobravo prišli do Černivca, kjer je odcep od stare magistralke k Brezjam. V barčku s pomorskim imenom smo se spočili in šli skozi Brezje s pospešenim korakom, saj je bilo nedeljsko

jutro, ko so ravno odpirali stojnice z romarsko kramo, in če ne bi odločno stopili naprej, bi se lahko zapletli v trgovanje. Iz Brezja smo se spustili proti Posavcu in med potjo srečevali romarje. Ugotovili smo, da smo romarji, ki romajo v nasprotno smer. Gozd ob Savi nas je začasno rešil pripeke, del od Podbrezjij do Naklega pa je bil vroč kot čili.

V Naklem smo se ustavili v domu, ki smo ga zlahka našli, saj imajo po Naklem kažipote, ki usmerjajo na vse, kar je pomembno v kraju. Dom je majhen in prijeten (organizacijsko je enota večjega v Preddvoru). Ni bil le zatočišče pred vročino, ampak se je čutilo, da manjše število ljudi spodbuja ležernost in domačnost. Po vseh zavodih, ki smo jih obiskali, lahko rečemo, da obstaja sorazmerje med velikostjo in ozračjem, saj so v večjih zavodih ljudje bolj nestrpni in bolj formalni.

V domu smo imeli okroglo mizo o vlogi svojcev pri preseljevanju v skupnost. Nanjo je seveda prišel Edo in skupina iz Humane (združenje svojcev). Govorili so o bremenu, ki ga občutijo. O tem, kakšen šok je zanje, ko mora bližnji v bolnišnico ali zavod. Še težje pa je zanje, ko se sorodnik vrne domov in so prepuščeni sami sebi. Težko je dobiti pomoč od kogarkoli, vse, kar imajo svojci na izbiro, so institucije. Še več, nekateri strokovnjaki jih tudi po tem, ko jih sprašujejo po pomoči na domu, še naprej napotujejo na bolnišnice. Svojci so pomemben člen dezinstucionalizacije. So ključni, ko gre človek v ustanovo, še bolj pa, ko pride ven. Zato je njihovo angažiranje, kot ga opisuje Edo v svojem prispevku, pomembno, saj je hkrati odgovor na njihovo eksistencialno stisko in motor sprememb – za politike in administracijo so pomemben in bistveno bolj legitimen sogovornik kot strokovnjaki ali uporabniki; za prve menijo, da spet hočejo več denarja za svoje delo, drugi pa so tako ali tako drugorazredni sogovorniki. Akcija v troje pa zaleže, ker so zraven svojci. Dejansko njih dojemajo kot uporabnike stotev, kar po eni strani tudi drži, saj ko oni odpovedo, mora položaj reševati država. Solidarnost in pomoč potrebujemo vsi, da bi lahko živeli skupaj.

Od Naklega do Kranja je bilo še pet kilometrov po traktorski poti ob stari magistralki. Na začetku mesta smo ustvarili sprevod s transparenti in glas-

bili, pobirali smo podpise in se z ljudmi pogovarjali o življenju v institucijah. Na koncu mestnega jedra je bil naš drugi cilj – zavetišče za brezdomce. To je bila spet ustanova, kje so nas sprejeli tako, da smo se počutili domače. Z ljudmi, ki delajo v zavetišču, smo se sproščeno pogovarjali o naši poti. Zdaj so nas ljudje že občudovali, ker nam je uspelo toliko prehoditi in toliko stvari narediti po poti. Nam pa se je zdelo vsakokrat, ko smo pripovedovali o dogodkih, kakor da so se zgodili pred nekaj leti, večino stvari smo tako ali tako že pozabili, pustili za sabo. Ugotovili smo, da občutek domačnosti izhaja iz dveh osnov. Najprej, če je ozračje v določeni ustanovi ali organizaciji sproščeno, se lahko vedemo sproščeno tudi mi. In, ali je gostoljubje iskreno. Začutili smo, kdaj so nas gostitelji res podpirali.

Zvečer smo šli na brezalkoholno pivo v lokal poleg zavetišča. Drug drugega smo gledali z utrujenimi obrazi, obujali spomine na začetek poti in se pogovarjali o Ljubljani. Iz-hodovci iz zavodov so ves čas spraševali: Vito, kam bomo šli, ko pridemo v Ljubljano? Monika, jaz bom pri tebi, prav? Andreja, jaz nočem več v Hrastovec! Jaz sem se že zmenil, da bom pri Niki. Neja bo meni pomagala. Govorili so o svojih negotovih načrtih za življenje v Ljubljani. V glavah pa smo imeli totalen kaos. Kdo bo še naprej vse to organiziral, kaj se bomo dogovorili z oblastmi, predvsem pa, kdaj gremo počivat. Le Darinka se je nameravala vrniti v Hrastovec. Zanja konec pohoda ni bil obet začetka novega življenja, ampak pot nazaj. Ni se mogla veseliti z drugimi, težko je prenašala, da delamo načrte za druge, zanjo pa ne. Bila je togotna, čemerna, histerična. Hudo nam je bilo, ker je nismo znali potolažiti, ker se ni veselila z nami.

Dvaintrideseta etapa: Kranj–Dravlje

Dolžina etape: 24,4 km

Skupaj prehojenih 677,5 km

Iz zavetišča, ki je na južnem robu mestnega jedra, pod sejmiščem, smo krenili ob Savi (po naključju,

ker nismo hoteli po glavni magistralni cesti, smo spet ostali na levem bregu). Čez Kokro, skozi naselja, ki so postala predmestje Kranja (Hrastje) smo stopili proti Ljubljani. V Trbojah je bila gostilna odprta za prvi počitek in kavo ali čaj. Pozna avgustovska jutra so meglena in že malo mrzla, če je potem vroč dan. Po poti se je treba slačiti. V Valburgi smo bili že v majicah, šli smo mimo smledniške graščine, nekoč vzgojnega zavoda Smlednik. Ko pa so plemiči (Lazariniji menda) dobili grad nazaj, se ni izkoristila priložnosti, da bi se vsi skupaj preselili v Ljubljano, naredili grozd stanovanjskih skupin, ampak še vedno zavodičijo v neposredni bližini gradu (Smlednik je menda bil ideja za star slovenski film, ki se dogaja v zavodu – s pomenljivim naslovom »Grajski biki«). Od Smlednika smo šli proti Šmarni gori, prehod mimo igrišča za golf je bil bizaren – nič se ni zgodilo, le težko je razumeti, da ljudje hodijo od luknje do luknje, njim pa je verjetno težko razumeti nas, ki tudi hodimo od luknje do luknje. Šli smo mimo sveta, ki se ga drugi svet prav malo tiče. Morda je tudi to vir odpora, ki ga ljudje čutijo do igrišč za golf – tam vzpostavljajo vzporedni svet, medtem ko na drugem ekstremnem koncu stoji vzporedni svet institucij. Tistim, ki smo vmes, gresta lahko oba svetova upravičeno na živce. V Vikrčah je prva tabla oznanjala, da smo v Ljubljani. Tiste, ki smo bili na poti že dolgo, je zajel močan in nejasen občutek, ki ni bil občutek domotožja, temveč občutek vrnitve na ltako, občutek, da smo nekje bili in prihajamo v nov svet. Pretirano bi ga bilo enačiti s čustvi partizanov, ko so vkorakali v osvobodjeno Ljubljano, toda tudi mi smo prišli z izkušnjo, katera cilj je bila svoboda. Bilo pa je že tako vroče, da je vročina zasenčila občutke zmagovite poti – iskali smo senco in osvežitev, po Brodu, Šentvidu, do Dravelj, kjer so nas prestregli naši avtomobili – srečni smo bili, da smo končali zadnji del poti, da jih vidimo, kako nas poberejo še zadnjič in nas peljejo nekam, kjer se bomo spočili.

Odpeljali so nas v Socialni center Rog. Pojedli smo pasulj, počivali in imeli sestanek, ki je trajal ves dan. Dogovarjali smo se, kako bo potekal naslednji dan, kdo bo nastopal, kaj smo se zmenili na občini,

kdo bo pripravil ozvočenje. Večinoma je bilo vse že urejeno, vseeno pa smo vse še enkrat preverili.

Druga točka sestanka je trajala dlje. Kaj bomo naredili glede na to, da ministrstvo ni nič pripravilo za prihod iz-hodovcev, ki so se preselili iz zavodov. Idej je bilo veliko. Bomo stavkali in spali na ministrstvu, se bomo postavili kot živi zid, peljemo iz-hodovce k Davorju domov, bomo protestirali pred Poljem ... Dogovorili smo se, da nihče ne gre niti za eno noč nazaj v zavod. Glavna dilema, ki jo je na sestanku poudarila Darja, je bila, kako protestirati. Vsi smo se strinjali, da nikakor ne smemo izkoristiti uporabnikov ali jih kakorkoli zlorabiti za protest. Vendar se je nemo-goče boriti za njihove pravice brez njih. Lahko bi se spet ujeli v past, da bi mi bolje vedeli kot oni, kaj je dobro zanje. Tega vprašanja na sestanku nismo rešili. Dogovorili smo se, da počakamo, kaj bodo v kratkem času rekli na ministrstvu, potem pa se spet dobimo.

Nazadnje smo se morali dogovoriti še, kje bo kdo spal. Najprej smo hoteli vsi spati v Rogu, a smo se premislili. Spanje doma po osemintridesetih dneh je bila veliko boljša ideja. Tisti, ki so prišli iz zavodov, niso imeli kam, zato se je bilo treba dogovoriti, kje bo kdo spal. Zdenko in Mijo sta se že po poti zmenila z Niko, da bosta pri njej. Ker Sabine nismo hoteli pustiti same ponoči, je šla k Matjažu. Aleš, Darinka in Zdravko pa so šli v prehodno stanovanjsko skupino. Johnny je šel k Vitu.

Tako smo v večernih urah šli vsak po svoje domov. Spat in se spočit za veliki finale.

Triintrideseta etapa: Dravlje–Polje–Center

**Dolžina etape: 22,2 km
(14,6 km do Polja)
Skupaj prehojenih 699,5 km**

Štiriindvajsetega avgusta je karavana Iz-hoda prispela v Ljubljano. Začeli smo v Dravljah, v domu za stare. Tam nas je počakal Dimovski,

nekdanji minister za socialo, edini, ki se je resnično zavzemal za dezinstucionalizacijo (podprl jo je v Hrastovcu in tudi na splošno, odobril je tudi projekt neposrednega financiranja). Skozi Šiško, mimo Svetovalnega centa, pa Litostroja smo prišli za Bežigrad. Ustavili smo se v zavodu za gluhe in naglušne. Ustavili smo se pred ustanovo, spravljeno na cesto in arhitekturno zaokroženo, da vsakdo ve, da je to zaprt krog. Pred hišo smo malo posedeli, vzklikali parole, pa je ven prišla ena od učiteljic. Povedala nam je, da smo pred šolo in da je tam prepovedano kaditi. Mi pa smo ji povedali, kdo smo in zakaj hodimo. Pa nam je odgovorila: no, zdaj pa vidite, da mi nismo totalna ustanova. Sedeli smo na zaprtem dvorišču zavoda, ki je resda je v mestu, vendar še vedno izoliran od okolice. Zagrozila nam je, da bodo poklicali policijo, če ne gremo stran. Temu smo se uprli, saj so vendar javna ustanova in prostor pred njo je javen. Morda pa bi res poklicali policijo, smo rekli. A tega nismo izvedeli, saj smo šli naprej – čez Žale do Jarš.

Ustavili smo se v Mladinskem prehodnem domu. Slavica (socialna delavka) nam je ob soku pripovedovala, da imajo zdaj samo še stanovanjske skupine, nimajo več centralne enote zavoda. V mladinskem domu imajo osnovno šolo, ki nima posebnega programa. Šola je sicer prilagojena otrokom, ampak tako, da imajo manjše razrede, učno uro, ki je za pet minut krajša, učitelje, ki so dodatno usposobljeni za delo z živahnimi otroki, kakor jim pravijo. Skratka, pouk poskusijo prilagoditi potrebam otroka. Ko je primerjala sistema, v katerih je delala, je rekla, da se ne bi nikoli vrnila v star sistem. Prej so se ukvarjali z disciplino in s seboj, zdaj se lažje posvetijo otrokom.

Mimo vojašnic (zdaj ne več Franca Rozmana Staneta), po Poti spominov in tovarišta do Polja. Čez zid za obzidje. Prišli smo do glavnega vmesnega cilja naše največje norišnice na Studencu v Ljubljani. To je simbol vsega, kar je narobe s psihiatrijo v Sloveniji. V Polju nas niso nameravali sprejeti, slišali smo tudi govorice, da so zaposleni v Polju dobili direktivo od direktorja, da ne smejo v nobeni obliki sodelovati z Iz-hodom.

Pa smo vseeno šli. Z nami so na travnike v Polju šli tudi umetniki iz Cirkusa Kanski. Nejc je igral himno, mi pa smo »zelo intonirano« peli. Ponosni na prehojeno pot smo pogumno hodili po cesti, ki vodi v norišnico. V Polju smo se posedli po tleh, bili smo dovolj glasni, da je nekdo moral priti ven. Namesto direktorja nas je prišel pozdravit njegov namestnik Rok Tavčar z nekaj tajnicami, ki so nam prinesle piškote in sokove.

Tavčarja smo takoj oblegli, za nami pa še novinarji. Hoteli smo, da podpiše našo peticijo, in jo tudi je. To pa je bil dosežek. Zatem smo še nekaj časa posedali okrog in občudovali Cirkus. Tudi v Polju smo slišali nekaj o nujnosti skupnostne psihiatrije.

Proti središču mesta smo šli po Zaloški. Ustavili smo se na centru za socialno delo v Mostah in na Altri. Oboji so nas pozdravili, nekateri so se nam pridružili. Šli smo peš mimo YHD, kjer so zaposleni prišli ven in nam ploskali. Na kratko smo se ustavili še pred ljubljanskimi zapori, kjer nas ni nihče prišel pozdravit. Potem pa pred skupščino. Tam nas je pričakala skupina podpornikov, poslanci pa so bili na počitnicah. Pustili smo jim prijazno pismo, da smo zbrali veliko podpisov in da jih prinesemo (Pridem prec), ko pridejo z dopusta (to smo jeseni tudi storili). Zapeli smo našo pesem in odšli pred mestno hišo.

Na Mestnem trgu pred Magistratom (občinsko institucijo) je zloglasen Iz-hod prispel na cilj. Pot smo prehodili. Zbralo se nas je kakšnih sto ali sto petdeset pohodnikov in podpornikov, ustavljali so se ljudje, ki so po naključju šli mimo. Za ogrevanje nas je pozdravil Mladen, nadaljevali smo s predstavitvijo Iz-hoda in pozdravom, zaigrali in zapeli smo himno, ki je bila dobra uvertura v udarne pesmi Kombinat. Znova smo prebrali manifest, Monika je med pohodom utrdila plesno iz-hodovsko *belly dance* prehajanje z dezinficiranih institucionalnih hodnikov do uličnega orientalskega impropoplesavanja in zablesala še pred občinsko stavbo. Zabavno je bilo, ker je prišlo do pravega zapleta, kje se sme in kje se ne sme preobleči (ali sploh). Varnostnika je bilo strah, da se v torbi, polni pisanih oblačil in

žvenketajočih pripomočkov, skriva kakšna bomba, in je moral obrniti nekaj telefonov, preden je lahko sledila orientalska preobrazba. Toliko o institucionalnih birokratskih ceremonijah in strahu pred antiinstitucionalnimi teroristi, ki hočejo z žrtvijo plesalke razstreliti občino.

Opisali smo pot, prebrali Ormoško deklaracijo, odprli mikrofona za vse, ki so hoteli kaj povedati. Vsi disidenti so se predstavili na trgu ter javno, jasno in glasno povedali, da ne želijo nazaj tja, od koder so prišli, in da želijo živeti v Ljubljani, med drugimi ljudmi. To je bil eden očitnih učinkov Iz-hoda; prej tihi stanovalci in ubogljivi bolniki, zdaj glasni samo-zagovorniki in aktivisti. Zoran jih je z dobro znanim nasmeškom pozdravil in izrazil sladko-kratko dobrodošlico. Zagotovil je, da je Ljubljana odprta in socialno mesto in da bo sprejela ljudi, ki so pristali v zavodih. Podobno je zagotovil tudi Davor z ministrstva, ki nas je prišel osebno (verjetno tudi uradno) pozdravit. Ministrstvo, je rekel, podpira našo akcijo in dezinstucionalizacija mora postati program za prenavo socialnega varstva.

Na Štajerskem smo doživeli velikansko solidarnost in sodelovanje Centra za dehumanizacijo (CZD), Rukole. S koncertom in precejšnjo mero samoorganizacije so nas podprli na začetku v Hrastovcu in ponovno na Mestnem trgu z grobim pankom, ki je v nastopih izstopil iz zgolj lastne edinstvene kulture in vstopil v praktično solidarnost z vključevanjem v boj za družbene spremembe. Sicer so CZD že v osemdesetih v svoji kulturni produkciji jasno izražali močno antipsihiatrično stališče. Roza ni samo nastopal. Prvi dan Iz-hoda je hodil z nami, v Ljubljani nas je spet podprl z zabavnim *bottom up* nastopom in pritegnil širok krog gledalk in gledalcev. Prebrali smo izraze podpore gibanju, Ptujsko deklaracijo prehoda, anekdote in vtise, Nika je govorila o tem, da se moramo več pogovarjati in manj jesti zdravila. Matjaž Pikalo je tretji kulturnik, ki je pel na začetku v Hrastovcu in dal piko na i v Ljubljani. Iva je prebrala deklaracijo o birokratizaciji socialnega dela. Med Iz-hodom smo gostovali pri Marku Breclju, ki nas je v Ljubljani neopazno

premaknil v čar zares edinstvenega performansa. Po pogajanjih, tokrat ne glede oblačenja in slačenja, ampak glede izklopa elektrike, smo zaključili z zahtevami, ugotovitvami in predlogi Iz-hoda.

Nekje vmes je Vito stisnil legendaren govor in ob omembi le nekaj izsekov nam ni treba podajati dodatne razlage: »Nekateri so zadovoljni z življenjem v ustanovah, domovih za stare, vzgojnih zavodih, posebnih zavodih, psihiatričnih bolnišnicah, ampak tako rekoč vsi so si želeli nekaj boljšega. In taka nomadska želja je pomembna in je tudi produktivna. Tega pohoda nismo naredili zato, ker bi se nam ljudje smilili, ampak zato, ker vemo, da je treba nekaj narediti. Če hočemo ostati ljudje, če hočemo mi biti svobodni, moramo tudi omogočiti svobodo drugega. Tistega, ki je za zidovi institucij. Ne, niso bili vsi zaprti, nekateri so tja odšli, ker niso imeli možnosti ostati doma. Ker niso imeli možnosti živeti življenja, kot so si ga želeli. Naša odgovornost je, da to življenje omogočimo. Da to omogočimo, ker če ne more vsakdo uresničevati del svojega v življenju, potem smo revni vsi. In del socialne in duhovne revščine je prav tem, da se zapiramo za zidove, vsak za svoje. Ta izkušnja je bila izkušnja povezovanja. Ko smo hodili po Sloveniji, so ljudje kazali, da jim ni vseeno. Nekateri so se raje izognili, ampak bilo je veliko ljudi, ki jo rekli: »Aha hodite, zakaj hodite, dajte hoditi še za nas.« Mislim, da se to, kar smo naredili, morda zdi absurdno, sifovsko, ampak ni preostalo drugega, kot da to naredimo. Hkrati pa tudi, ko smo prišli včeraj iz Tacna in se približevali Ljubljani, nas je navdajal občutek polnosti, zmagovalja – prišli smo na cilj. Geografski cilj smo dosegli, ali smo dosegli to, da bo teh enajst ljudi dobilo streho in pomoč, da živijo svoje življenje, ali smo dosegli, da bo Slovenija šla v smer, ko ne bo treba zapirati ljudi ločeno od drugih ljudi, bomo pa še videli.«